

ББК 67.9(4УКР)3
Д70

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ У 2001 РОЦІ

Доповідь Бюро демократії, прав людини і праці
Держдепартаменту США щодо практики
в галузі прав людини в країні

Художник-оформлювач
І.М.Гаврилюк

25(66)

Книга видана за сприяння
Національного фонду підтримки демократії (США)

Дотримання прав людини в Україні у 2001 році / Харківська
Д70 правозахисна група; Худож.-оформлювач І.Гаврилюк. — Хар-
ків: Фоліо, 2002. — 64 с.

ISBN 966-03-1809-X.

У спеціальному випуску №25(66) інформаційно-аналітичного бюлете-
ня «Права людини» Харківської правозахисної групи друкується доповідь
Держдепартаменту США про дотримання прав людини в Україні у 2001
році.

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2002

ББК 67.9(4УКР)3

© Посольство США в Україні, 2002
© Харківська правозахисна група, переклад,
коментарі, 2002
© І.М.Гаврилюк, художнє оформлення, 2002

ISBN 966-03-1809-X

Лоповідь Бюро демократії, прав людини і праці Держдепартаменту
до практики в галузі прав людини в країні

т березня 2002 року

ВСТУП

Державне управління в Україні здійснюється Президентом, який обирається прямим голосуванням, та однопалатним парламентом (Верховна Рада). Прем'єр-міністр пропонується Президентом і затверджується Верховною Радою. Склад Кабінету Міністрів пропонується прем'єр-міністром і схвалюється Президентом, однак загалом знаходиться під керівництвом Президента. Половина Парламенту обирається на основі пропорційного представництва, а інша – шляхом прямих виборів в одномандатних округах. Діючий Президент Леонід Кучма був переобраний у 1999 році в ході виборів, які описувалися Організацією з безпеки і співробітництва в Європі як такі, що порушували значну кількість зобов'язань ОБСЄ щодо виборів. В червні 2000 року було проведено довибори для заповнення 10 вакантних місць в Парламенті; опозиційні кандидати скаржилися на порушення під час голосування, брак доступу до ЗМІ і урядовий тиск на підтримку пропрезидентських кандидатів. Незважаючи на порушення, більшість оглядачів погоджується з тим, що результати виборів 1999 і 2000 років загалом відображають волю виборців. На референдумі, що відбувся у квітні 2000 року, який спостерігачі визначили, як такий, що мав недоліки в деяких відношеннях, учасники голосування схвалили деякі зміни до Конституції, які б розширили президентські повноваження і збільшили б вплив виконавчої влади на парламент. Незадовго до референдуму Конституційний Суд скасував дві із шести запропонованих змін. Хоча Конституція України передбачає незалежну судову систему, однак суди фінансуються через Міністерство юстиції, і тому залишаються вразливими для політичного втручання та корупції і є неефективними.

Існує дві основних структури, що несуть рівну відповідальність за внутрішню безпеку: Служба безпеки України (СБУ), яка відповідальна за збір розвідданих і Міністерство внутрішніх справ, яке керує різними підрозділами міліції. Міністр внутрішніх справ є членом Кабінету міністрів, в той час як СБУ має спеціальний статус в рамках виконавчої влади і безпосередньо підзвітна Президенту. Державна податкова адміністрація також має власні повноваження щодо застосування примусу, які реалізуються нею через податкову міліцію. Генеральна прокуратура підтримує

обвинувачення у кримінальних справах і несе відповідальність за виконання рішень суду в кримінальних справах. Збройні сили, загалом, залишаються поза політикою. Однак урядові агенції непрямим чином втручаються в політичний процес за допомогою кримінальних і податкових розслідувань щодо політиків, журналістів і впливових бізнесменів. Хоча цивільна влада загалом здійснює ефективний контроль за правоохоронними органами¹, були випадки в яких дії військових не співпадали з встановленою державою політикою. Були випадки порушення прав людини з боку працівників правоохоронних органів.²

Загальне населення країни складає приблизно 48 000 000 осіб (базуючись на попередніх результатах офіційного перепису, який було проведено в 2001 році), а її економіка включає як приватні підприємства, так і підприємства державної форми власності. Приватний сектор приносить приблизно 60% валового національного продукту (ВНП). Хоча офіційний ВНП досяг лише рівня 44% порівняно зі станом перед проголошенням незалежності, економічне зростання становило 5,8% у 2000 році і 9% у 2001 році. Інфляція складала 6.1%, менше ніж половину від первинного прогнозу – 13.6%. Економіка країни включає в себе сільське господарство і важку промисловість, а також будівництво, вугільну та інші видобувні галузі. Значна частка робочої сили – 23% – зайнята у сільському господарстві і лісництві (включаючи виробництво на індивідуальних ділянках). В промисловості зайнято 19% робочої сили; в освіті, культурі, науці, і мистецтві зайнято 6.3%. Економіка обтяжена неплатежами і боргами по заробітній платі, і значна частина доходів заробляється в тішовій економіці (яка визначається як діяльність, про яку навмисно не повідомляється з метою ухилення від податків). Борги по заробітній платі почали зменшуватися в 2000 році, і до листопада зменшилися приблизно на 58%. Економіка зробила істотний поступ на шляху від бартеру і безгрошових розрахунків. Інвестування залишається на низькому рівні, з багатьма потенційними інвесторами, яким перешкоджає неприборкана корупція, тяжке оподаткування, довільна практика ліцензування, і неефективна, політично залежна судова система, яка підкоряється політичному тиску. Матеріальні цінності зосереджено в руках політичної еліти та директорів у галузях із державним домінуванням, пов'язаних із металами, нафтою та газом.

Повідомлення уряду про права людини були бідними; однак спостерігалось покращення в деяких сферах. Міліція й працівники системи покарань катували й били затриманих і ув'язнених, інколи із смертельними наслідками.³ Побиття в армії призовників товаришами по службі ста-

ло звичним явищем, іноді призводячи до загибелі⁴. Зловживання міліції і переслідування расових меншин все ще залишається проблемою. Уряд рідко карає посадових осіб, які скоюють зловживання. Рада прийняла прогресивний кримінальний кодекс, що набрав чинності 1 вересня, який включає в себе багато кримінальних злочинів, включаючи покарання за катування. Умови ув'язнення залишаються поганими і загрозливими для життя особливо через незахищеність від хвороб. Безпідставний арешт і затримання залишалися проблемою, так само як тривале досудове утримання в дуже поганих умовах. Однак, кількість обвинувачених, звільнених з-під варті в очікуванні суду, зросла протягом року. Політичне втручання і корупція впливали на судовий процес. Судову систему переважано, вона неефективна та потерпає від нестачі коштів і кадрів. Проблемою є також тривала тяганина в судах. У липні було внесено ряд змін до законів, що регулюють судову систему і відправлення правосуддя, які включали передачу права видавати ордери на арешт, ордери на обшук житла, і прослуховування телефонів від прокурорів до судів. Зміни також передбачили уніфіковану систему судів, впровадження апеляційної інстанції, і дозволили апеляційним і господарським судам, так само як і Верховному Суду, висувати і обирати своїх власних голів. Держава продовжує втручатися в право громадян на приватність.

Органи державної влади втручалися в діяльність засобів масової інформації шляхом залякування журналістів і використання законодавства про наклеп. Тим не менше в газетах і періодичних виданнях доступний широкий діапазон поглядів. Були деякі обмеження на свободу зібрань, і органи влади розігнали декілька демонстрацій, застосовуючи силу. Свобода об'єднань була обмежена. Деякі меншини і нетрадиційні релігії продовжували стикатися з бюрократичними труднощами на рівні місцевих посадових осіб; однак, Уряд продовжував повертати майно, конфісковане у релігійних організацій за радянських часів. Залишилися деякі обмеження на свободу пересування; однак в листопаді Конституційний Суд визнав, що система «прописки» – неконституційна. Насилля над жінками і їхня дискримінація, включаючи сексуальне переслідування на робочому місці, залишаються проблемою. Насильство над дітьми є проблемою. Побутовий антисемітизм і дискримінація проти релігійних, расових, і етнічних меншин також були проблемою. Уряд перешкоджав деяким робітникам організувати профспілки. Серйозною проблемою була торгівля жінками і дівчатами для сексуальної експлуатації, з якою влада боролася через секретаріат Уповноваженого.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розділ 1

Повага недоторканності особи, що передбачає свободу особи від таких явищ як:

А. Безпідставне чи незаконне позбавлення життя

На відміну від минулих років, не було ніяких підтверджених повідомлень про політичні убивства. Однак, зловживання щодо ув'язнених і затриманих і погані умови ув'язнення час від часу призводили до смерті (див. Розділ 1.в). Протягом перших 6 місяців року, було 865 смертних випадків у в'язниці і СІЗО, багато з них через погані умови.

Протягом попередніх років були випадки вбивства військовими інших солдат внаслідок «дідівщини» (див. Розділ 1.в). Наприклад, за повідомленнями посадових осіб, у 1998 році (останній рік, за який інформація доступна) від 10 до 12 військових було побито до смерті, і загалом від 20 до 30 смертей стало непрямым результатом від ушкоджень, спричинених таким знущанням. Час від часу влада, за повідомленнями, позначає ці смертні випадки як самогубства. Наприклад, Харківська організація Спілки солдатських матерів повідомила, що солдат, який помер протягом року в Донецькій області, очевидно від двох ран, завданих пострілами в голову, був названий самогубцем. Правозахисні групи стверджують, що ця практика продовжує залишатися широко розповсюдженою, хоча жодні офіційні дані недоступні.

У травні парламентський комітет переконував прокуратуру розпочати справу проти міліціонерів, які, ймовірно, катували Євгена Корнута, жителя Черкаської області, який був затриманий в 1999 році за підозрою в крадіжці. Пізніше він помер від ушкоджень, отриманих від побиття. Місцеві органи влади провели ексгумацію його тіла і розпочали кримінальну справу, однак, до кінця року нікого не було звинувачено у скоєнні цього злочину.

Поширеність корупції, зв'язки між державними посадовими особами й організованою злочинністю і політична діяльність персон організованої злочинності часто розмиває відмінність між політичними й злочинними діями. Політичні діячі, бізнесмени, пов'язані з політикою, і журналісти, були жертвами нападів, іноді смертельних, і, ймовірно, політично вмотивованих. Ніяка офіційна статистика щодо убивств на замовлення протягом року не була доступна. За повідомленням неурядової організації (НУО) «Репортери без кордонів», фізичні напади на журналістів протя-

гом року принаймні чотири рази закінчилися смертними випадками (див. Розділ 2.а). Наприклад, 3 липня невідомі нападники жорстоко побили директора Донецької регіональної телевізійної компанії Ігоря Александрова. 7 липня Александров помер від ушкоджень. Александров подав в ефір багато критичних репортажів щодо донецьких політичних діячів і був знаним критиком нібито існуючої корупції в місцевих правоохоронних органах. Президент Кучма доручив урядовцям високого рівня провести розслідування вбивства Александрова. У серпні Генеральний прокурор оголосив, що не було ніякого політичного мотиву високого рівня щодо убивства Александрова; син Александрова надрукував відкритий лист у тому ж місяці, критикуючи проведення розслідування. За повідомленням міліції, бездомний пізніше зізнався в тому, що він був найнятий, щоб убити голову юридичного відділу цієї телевізійної компанії і переплутав Александрова з цією особою; його суд має відбутися в 2002 році.

У вересні 2000 року відомий журналіст Георгій Гонгадзе зник. У листопаді 2000 року, міліція знайшла обезглавлене тіло неподалік від Києва, яке друзі Гонгадзе і його родина вважали його тілом. Гонгадзе був редактором он-лайнного журналу новин «Українська правда», часто критикував як уряд, так і провідних ділових осіб. У липні 2000 року у відкритому листі, адресованому Генеральному прокурору, Гонгадзе скаржився на переслідування з боку влади, в тому числі стеження і вивідування з боку правоохоронних органів. Уряд стверджував, що проводилось повномасштабне розслідування його зникнення, але органи влади не зверталися до тесту ДНК аж до кінця 2000 року. Результати тесту були оприлюднені 10 січня. Експерти лабораторії судової медицини Міністерства внутрішніх справ Росії вирішили, що тіло належало таки Гонгадзе. Інша іноземна судово-медична група, також запрошена провести тести щодо тіла, пізніше підтвердила це твердження. У листопаді 2000 року лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз обвинуватив Президента і інших вищих урядових чиновників у причетності до зникнення Гонгадзе, і вдова Гонгадзе також визнавала, що влада, найбільш імовірно, була причетна. У травні Міністерство внутрішніх справ заявило, що Гонгадзе був убитий двома злодіями, які самі були вбиті, але Генеральна прокуратура не підтримала цього обвинувачення. Розслідування вбивства офіційно усе ще тривало на кінець року і залишилося джерелом сильного занепокоєння оглядачів. Хоча уряд співпрацював з міжнародними правоохоронними органами в ідентифікації тіла Гонгадзе, органи влади не провели швидкого і прозорого розслідування його вбивства. У результаті, вдова і мати Гонгадзе, представник ОБСЄ щодо свободи ЗМІ, і НУО «Репортери без кордонів»,

закликали до створення міжнародної комісії з розслідування зникнення і вбивства Гонгадзе.

Уряд від 1999 року не зробив ніякого значного поступу в розкритті ряду гучних і, можливо, політично вмотивованих убивств. Наприклад, жодного прогресу не було досягнуто у розкритті вбивства керівника відділу безпеки незалежної телевізійної станції СТБ або вбивств голови обласного арбітражного суду Бориса Вихрова й директора місцевої телевізійної станції Ігоря Бондаря в Одесі, скоєних у 1999 році.

Б. Зникнення

Не було ніяких повідомлень про політично вмотивовані зникнення протягом року. Нікому не було пред'явлено обвинувачення у зникненні й убивстві журналіста Георгія Гонгадзе в 2000 році (див. Розділ 1.а).

В. Застосування катувань та інше жорстоке, нелюдське або принижуюче гідність поводження чи покарання

Конституція України забороняє катування, однак міліція та працівники виправних закладів часто катують і б'ють затриманих і ув'язнених, і було чимало повідомлень про такі знущання. «Міжнародна Амністія» та інші правозахисні групи продовжували отримувати постійні свідчення про те, що спецпідрозділи міліції «Беркут» били і катували ув'язнених під час планових навчань. За повідомленнями преси і правозахисних організацій, міліція піддає затриманих різним методам катування, включаючи «ластівку», коли затриманого кладуть на живіт на підлогу зі зв'язаними за спиною руками й ногами і вигинають дугою. Інший вид тортур – «слоник»: на голову затриманому одягають протигаз і поступово перебивають доступ повітря. Щодо затриманих також використовується метод, званий «пам'ятником», в якому ув'язненого підвішують на мотузці за руки, і б'ють. Правозахисники повідомляли, що прохання покликати адвоката часто призводить до ще гіршого побиття, і затриманих можуть бити до тих пір, поки вони не відмовляться від свого права на адвоката.

У січні Володимир Іванченко, який був обвинувачений у замаху на вбивство колишнього кандидата у президенти Наталію Вітренко, скаржився у суді, що в міліції його і його співвідповідачів душили, били, і використовували електрошок, поки вони перебували у попередньому ув'язненні.

Не існує ефективного механізму для подання скарг про погане поводження або отримання відшкодувань за подібні дії, хоча в травні Верховний Суд постановив, що затримані можуть надсилати свої скарги безпосередньо до суду, замість Міністерства внутрішніх справ. Ув'язнені і затримані також надсилають скарги до Уповноваженого з прав людини; і

ця інституція отримала кілька сотень свідчень про катування у місцях до-судового утримання протягом року, однак лише 150 офіційних справ з початку 1999 року було відкрито. За інформацією апарату Уповноваженого з прав людини, більшість отриманих ними скарг переважно стосувалися порушень прав людини з боку працівників правоохоронних органів. Уповноважений також стверджувала, що затримані, які були нездатні внести гроші за їжу, залишилися голодними, і що цей випадок кваліфікується як інша форма катування. Уповноважений активно публікувала повідомлення про такі методи; однак, Уповноважений не має жодних важелів для виконання своїх рішень, а влада не вживала підтверджених заходів протягом року для припинення подібної практики або покарання осіб, які вчиняли такі порушення чи потурали їм.

Дисциплінарне покарання проти працівників правоохоронних органів, які скоюють зловживання, було рідкістю. У своїй доповіді за 2000 рік, Уповноважений відзначила, що в 1998 і 1999 роках, 285 працівників міліції були обвинувачені в катуванні і неналежному ставленні до ув'язнених. У жовтні Київський апеляційний суд засудив трьох міліціонерів за побиття до смерті засудженої особи у 1995 році. Один міліціонер був засуджений до довічного ув'язнення, а два інших отримали по 5 років позбавлення волі. Новий Кримінальний кодекс, який набув чинності 1 вересня, передбачає від 3 до 10 років позбавлення волі за катування; однак, правозахисні групи повідомили, що протягом року не було жодного випадку обвинувачення у скоєнні катування за новим Кримінальним кодексом.

Міліція також погано поводитися з ромами, особливо у Закарпатській області, а також переслідувала і погано поводитися з особами з темним відтінком шкіри. Представники цих груп скаржилися, що керівники міліції звичайно ігнорують а іноді підбурювали насильство проти них (див. Розділ 5). Міліція також переслідувала біженців (див. Розділ 2.г).

Корупція в міліції також залишається серйозною проблемою. Надходили повідомлення про те, що місцеві посадові особи сприяли або допомагали групам організованої злочинності, залученим до торгівлі людьми (див. Розділ 6.д).

У січні міліція, застосовуючи силу, розіграла антипрезидентські демонстрації в Харкові і Рівному. У березні міліція була обвинувачена в поганому поводженні з демонстрантами і бунтарями після покладання Президентом вінка на честь національного поета Тараса Шевченка (див. Розділ 2.б). Міліція, за повідомленнями, вдарила палицею по голові Валентину Семенюк, парламентаря від Соціалістичної партії. Були повідомлення про те, що міліція побила кількох демонстрантів у той час, коли вони були під вартою. Преса повідомляла, що міліція побила і проламала

череп Андрію Шкілю, лідеру опозиційної партії УНА-УНСО, якого було заарештовано, ніби-то за напад демонстрантів на міліцію (див. Розділ 2.б).

Міліція також переслідувала журналістів (див. Розділ 2.а).

Незважаючи на значний обсяг законодавства щодо захисту прав військовослужбовців і офіційних інструкцій щодо відносин серед військового персоналу, протягом року продовжували з'являтися повідомлення про погані умови і насильства проти призовників у збройних силах. На відміну від попереднього року, не було ніяких повідомлень про те, що старші офіцери вимагали, щоб голодні новобранці просили їжу або грошей, чи неофіційно використовували їхню працю. Солдати, які відслужили довший час, часто б'ють новобранців, іноді до смерті (див. Розділ 1.а) і примушують їх віддавати гроші і подарунки, які вони одержують з дому. За повідомленнями правозахисних організацій, гарнізонні прокурори часто не розслідують скарги на фізичне переслідування. Міри покарання передбачені за такі дії або за потурання їм не змогли ефективно припинити подальшу практику таких знущань. З 1991 по 1998 роки було засуджено 450 військовослужбовців за знущання над співслужбовцями. Близько 200 військовослужбовців було притягнуто у 1998 році до кримінальної відповідальності за «дідівщину» (10-12 призовників були забиті на смерть, у той час як 20-30 померли від травм, отриманих внаслідок «дідівщини»). Хоча офіційна статистика щодо випадків «дідівщини» протягом року недоступна, правозахисні групи, в тому числі Організація солдатських матерів, повідомляли, що «дідівщина» продовжує залишатися широко розповсюдженою. У січні, за повідомленням ЗМІ, сержанта було засуджено до 5-річного позбавлення волі за знущання над призовником, який пізніше скоїв самогубство. У червні преса повідомила, що військові прокурори розпочали п'ять нових справ проти службовців, обвинувачених у фізичному переслідуванні.

В минулі роки деякі політично активні особи були поранені під час насильницьких нападів, однак, не було ніяких повідомлень про такі напади протягом року.

У червні Дніпропетровський обласний суд засудив кількох обвинувачених до позбавлення волі в межах від 4 до 15 років за організацію вибуху у жовтні 1999 року, під час якого кандидат у президенти Наталія Вітренко була легко поранена, а більш ніж 30 інших осіб зазнали ушкоджень. Не було жодного повідомлення про прогрес у розслідуванні завданих вогнепальних ран у квітні 1999 року посадовцю Київського муніципалітету Миколі Підмогильному або пострілів у листопаді 1999 року у

мера Вінниці Дмитра Дворкіса. Протягом року було скоєно значну кількість нападів на журналістів невідомими особами (див. Розділ 2.а).

Жодного прогресу не було досягнуто в розслідуванні справ 1999 року про вибух в офісі кримськотатарського Меджлісу в Сімферополі та про підрих офісу лідера Комуністичної партії Леоніда Грача у Сімферополі. Звинувачення колишнього опозиційного кандидата у президенти, а тепер голови Ради національної безпеки і оборони Євгена Марчука про зв'язок президентської адміністрації з фальшивою загрозою вибуху бомби, що зірвала зустріч у 1999 році Марчука з місцевими жителями, не було доведено.

У 1998 році уряд створив Державний департамент з питань виконання покарань для того, щоб він наглядав за реформою пенітенціарної системи і виступав у ролі адміністративного центру пенітенціарної системи. Новий департамент спочатку було підпорядковано Міністерству внутрішніх справ, але в 1999 році президентським указом йому було надано статус самостійної урядової агенції. Проте, правозахисні групи повідомляють, що ця зміна статусу не вплинула на практику департаменту і що громадський контроль за його діяльністю незначний. Хоча уряд здійснив деякі програми для перепідготовки працівників міліції і пенітенціарної системи, покарано було лише невелику меншість тих, хто здійснював або потурав насильству щодо затриманих і ув'язнених. У березні керівництво Департаменту з виконання покарань змінилося, і деякі правозахисні групи повідомляли, що, як наслідок, департамент більш ефективно розглядав скарги з прав людини.

Тюремні умови залишилися поганими і загрозливими для життя. Згідно з офіційними джерелами, інформація про фізичний стан тюремних стін і огорож, так само як і будівель СІЗО, розглядається як державна таємниця⁵. Проте, преса широко повідомляє про важкі умови ув'язнення. Відповідно до скарг, отриманих з бюро Уповноваженого і неурядових правозахисних організацій, працівники виправної системи залякують ув'язнених та погано поводяться з ними. Частково внаслідок гострої економічної кризи в'язниці та СІЗО дуже переповнені і не мають належних санітарних умов та медичної допомоги. За офіційною статистикою Департаменту виконання покарань, протягом перших 6 місяців року у місцях позбавлення волі сталося 865 смертних випадків. Погані санітарні умови призвели до 300 смертей від хвороб, на кшталт туберкульозу, а 13 від дизентерії протягом першої половини року. Часто трапляються випадки вбивства в'язнів іншими в'язнями, а 13 осіб, як було офіційно повідомлено, скоїли самогубство, хоча правозахисні групи вважають, що кількість самогубств повинна бути вищою. Через відсутність у країні добре розробленої системи умовних покарань, а також через той факт, що закон не

робить різниці між місдимінорами (misdemeanor)⁶ і фелоніями (felony)⁷, щонайменше одну третину засуджених у 2000 році було покарано позбавленням волі за незначні правопорушення. Між липнем і серпнем в результаті загальної амністії, з місць позбавлення волі було звільнено 28 818 осіб, які скоїли незначні правопорушення. Цей захід до деякої міри зменшив переповнення. Однак, в'язниці до кінця року почали знову заповнюватися, а СІЗО залишилися переповненими.

На відміну від попереднього року, не було ніяких повідомлень протягом року про те, що ув'язненим не дозволяли листуватися, або про те, що відвідування рідними було обмежено одним разом на рік. Ув'язнені можуть скаржитися до Уповноваженого щодо умов утримання, але правозахисні групи повідомляли, що ув'язнених карали за подачу скарг. У січні Парламент прийняв зміни до Виправно-трудоного кодексу, послабивши обмеження радянських часів у місцях позбавлення волі з посиленою охороною і видаливши вимогу, яка стосувалася того, що всі листи ув'язнених повинні бути прочитано. У серпні в результаті клопотання бюро Уповноваженого Державний департамент виконання покарань припинив переміщення жінок, які перебували під вартою, з установи у Дніпропетровську до Кривого Рогу. Починаючи з 1998 року приблизно 15 000 жінок, які перебували під вартою, подорожували до і з цих двох східних установ в маленьких купе потяга без води, туалетних зручностей і вентиляції.

Умови в місцях досудового ув'язнення також суворі. Ув'язнені часто утримуються в СІЗО протягом тривалого часу і зазнають поганого поводження й залякування з боку охорони в'язниць чи інших ув'язнених. Переповнення є звичайним для таких закладів. Наприклад, СІЗО у Києві вміщує 4 000 осіб, хоча був розрахований на утримання 2 850 осіб. СБУ усе ще на кінець року утримувала свої власні установи досудового ув'язнення, хоча було оголошено, що їх буде закрито посеред року.

Умови в лікувально-трудогих профілакторіях під керівництвом Міністерства внутрішніх справ, де примусово утримуються алкоголіки-правопорушники згідно з судовим рішенням, не набагато відрізняються від умов у місцях позбавлення волі. Хоча деякі заклади було передано Міністерству охорони здоров'я протягом 2000 року, уряд не виконав свого попереднього зобов'язання передати всі ЛТП цьому міністерству. Фактично, лікування алкоголізму у таких центрах недоступне. У серпні 1999 року уряд видав постанову, яка призначала закриття ЛТП на кінець 2000 року; однак, преса у червні повідомляла, що 5 ЛТП з більш ніж 2 000 осіб продовжували діяти протягом року.

Влада продовжувала дозволяти правозахисникам відвідувати в'язниці, хоча, за свідченнями правозахисників, іноді може бути важко отримати доступ до в'язниці для того, щоб відвідати певних в'язнів. Наприклад, як

повідомлялось, правозахисні організації спочатку були позбавлені доступу до журналіста Сергія Потаманова, затриманого і пізніше ув'язненого в Сімферополі, який скаржився на серйозні побиття іншими в'язнями; однак, після того, як ув'язнений розпочав голодування, відвідування було дозволено. Потаманов заявляв, що справа проти нього була сфабрикована і стверджував, що після скарги на умови ув'язнення його катували. Протягом року Уповноважений залишив питання поводження з ув'язненими пріоритетом і продовжував досліджувати умови у багатьох в'язницях.

У вересні Верховна Рада ратифікувала Перший і Другий протоколи Європейської конвенції з запобігання катуванню, який надає право на інспекцію місць позбавлення волі міжнародним спостерігачам. Правозахисні групи сподіваються, що ці інспекції можуть привести до зменшення випадків катування.

Г. Безпідставний арешт, затримання чи заслання

Конституція забороняє безпідставний арешт і затримання, однак, безпідставний арешт і затримання залишаються проблемою. Конституція передбачає компенсацію за незаконний вирок, і закон визнає компенсацію за незаконні арешти; однак, ці умови рідко застосовуються.

Закон передбачає, що правоохоронні органи можуть затримати підозрюваного до 3 діб без ордеру на арешт, після чого потрібне отримання ордеру. Зміни до закону, які набули чинності в липні, передали санкціонування арешту від прокуратури до суду, але суддя може продовжити затримання без ордеру на арешт додатково протягом 10 днів. Підозрювані, які вважають, що подальше розслідування може призвести до їхнього негайного виправдання, також можуть подати прохання до суду щодо додаткового 15-денного затримання. Закон далі передбачає, що досудове затримання не може тривати більше ніж 2 місяці. У справах, які стосуються винятково серйозних правопорушень, Генеральний прокурор може подати прохання до судді Верховного Суду з тим, щоб продовжити період затримання до 18 місяців. Закон не обмежує сумарного терміну утримання до й під час суду. Закон дозволяє громадянам оскаржувати арешт у суді чи прокуратурі. Конституція вимагає негайного повідомлення родичів про арешт, але на практиці це положення часто не виконується.

За законом, суд повинен розпочатися не пізніше, ніж через три тижні після формального пред'явлення обвинувачення, але це положення рідко виконується у перевантаженій судовій системі (див. Розділ 1.г).⁸ Минають місяці, перш ніж обвинувачений остаточно потрапить до суду, і протягом року не спостерігалось поліпшення ситуації. Складні справи можуть роками чекати на судовий розгляд. Хоча зміни, внесені до Кримінально-процесуального кодексу, запровадили звільнення під заставу, це поло-

ження використовується рідко. Багато хто з підозрюваних не може внести суму грошової застави, що встановлюється за законом. Замість цього суди значно частіше накладають обмеження покидати межі певної території в якості заходу альтернативного попередньому ув'язненню. Майже 70% обвинувачених осіб, що очікують суду – приблизно 150 000 осіб – було звільнено з попереднього ув'язнення протягом року, багато кого з обмеженням свободи пересування⁹. Доповнення, внесені в липні, запровадили зміни, спрямовані на спрощення законодавства, реформуючи інститут застави таким чином, щоб встановлення грошової застави могло використовуватися судом як альтернативний варіант при вирішенні питання, чи звільнити обвинуваченого з попереднього ув'язнення.

Відповідно до офіційної статистики, опублікованої в червні, кількість ув'язнених становила 223 000 осіб, включаючи 175 000 у в'язницях і 48 000 у СІЗО. Багато хто з осіб, що знаходяться в попередньому ув'язненні були обвинувачені в серйозних насильницьких злочинах. У зв'язку з тим, що тільки суди можуть дозволяти продовження терміну попереднього ув'язнення відповідно до липневих змін, вони почали ретельніше розглядати справи, у яких обвинувачені знаходяться в СІЗО протягом термінів, продовжених на основі попередньої санкції прокурора.

Закон передбачає безкоштовне надання адвоката-захисника малозабезпеченим особам із моменту затримання або пред'явлення звинувачення, який би з випадків не настав раніше. Не вистачає адвокатів для захисту підозрюваних від незаконного тривалого утримання в надзвичайно поганих умовах. Хоча, у принципі, зберігається система надання адвокатів державою, державні адвокати часто відмовляються захищати малозабезпечених осіб за низьку державну оплату їхніх послуг. За законом, перебуваючи в місцях позбавлення волі, затриманий або ув'язнений може спілкуватися з адвокатом віч-на-віч. Однак, за свідченнями правозахисних груп, право на зустріч з адвокатом віч-на-віч інколи порушується працівниками в'язниць та слідчими. Для захисту обвинуваченого передбачено, щоб у кожній справі обов'язково був документ, підписаний звинуваченим, який засвідчує, що обвинуваченому роз'яснено, в чому він обвинувачується, що він має право на захисника, а також, що він може не давати свідчень проти себе та своїх родичів. Касаційний суд може скасувати вирок або призначити новий суд, якщо такий документ відсутній. Оскільки обвинувачені краще знають свої права, вони наполягають на дотриманні цього порядку. Але багато хто з цих осіб усе ще не обізнаний зі своїми правами.

Пакет законів, які набули чинності 5 липня, внесли зміни у кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство і законодавство про су-

дову владу (див. Розділ 1.г). Ці зміни і пов'язане з ним законодавство спричинили багато ключових реформ у правовій системі, включаючи передачу права видавати ордери на арешт від прокуратури до судів. За винятком певних серйозних правопорушень, прокуратура більше не може розпочинати нові кримінальні розслідування (див. Розділ 1.г).

Влада інколи арештовує людей (часто це опозиційні політики та редактори або журналісти опозиційних видань), що виступають із відкритою критикою влади чи кидають виклик інтересам олігархів за такими кримінальними обвинуваченнями, як наклеп або ухилення від сплати податків (див. Розділ 2.а). У січні Генеральний прокурор оголосив про пред'явлення кримінального обвинувачення Юлії Тимошенко, віцепрем'єру з питань енергетики. Обвинувачення призвели до її відставки і арешту в лютому. Зусилля віцепрем'єра Тимошенко по перетворенню енергетичної галузі створили сильну опозицію, найяскравіше виражену впливовими бізнесменами, тісно пов'язаними з урядом, і Тимошенко скаржилася, що обвинувачення мають політичні мотиви. У березні її було звільнено з-під арешту, а у вересні деякі з обвинувачень проти неї було відкинуто за браком доказів. У серпні 2000 року, її чоловік, Олександр Тимошенко, і бізнес-партнер були заарештовані за обвинуваченням у розтраті державних коштів. Хоча, за повідомленнями, розслідування щодо Олександра Тимошенка і його ділового партнера проводилося протягом якогось часу, деякі оглядачі вважали, що вибір часу арешту був призначений для тиску на Юлію Тимошенко. У серпні, після 12 місяців затримання, Олександр Тимошенко був звільнений з СІЗО за розпорядженням нижчого [місцевого] суду, а Верховний Суд згодом позбавив законної сили ордер на його арешт. Борис Фельдман, колишній віцепрезидент банку «Слов'янський» і менеджер бізнес-інтересів Юлії Тимошенко, продовжував утримуватися у досудовому ув'язненні. Хоча один суд розпорядився звільнити його, інший компетентний суд вирішив продовжити його затримання. Він утримується під вартою з березня 2000 року за обвинуваченням у неправильному управлінні фінансами і ухиленні від сплати податків¹⁰.

Опозиційні організації стверджували, що затримання кількох сотень демонстрантів і кримінальні обвинувачення щодо 15 демонстрантів, які брали участь у березневих антипрезидентських акціях протесту мали політичні мотиви (див. Розділ 2.а).

Правозахисні організації повідомляли, що вони продовжують отримувати скарги від ромів у Закарпатській області щодо безпідставного затримання і фізичного переслідування міліцією.

Міліція безпідставно затримувала осіб під час поширених перевірок документів та інспекцій автомобілів (див. Розділ 1.д)

Міліція має право затримувати і примусово транспортувати будь-яку особу, що з'являється в нетверезому стані у громадських місцях до спеціальних медвितверезників, які були протягом року передані від МВС до Міністерства охорони здоров'я (див. Розділ 1.с). Міліція, за повідомленнями, дуже неохоче транспортувала людей, які з'являлися в нетверезому стані до таких витверезників. На відміну від попереднього року, не було ніяких повідомлень поганого поведження міліції, пограбування чи побиття затриманих по дорозі до витверезників, хоча малися повідомлення, що міліція чіпляється до таких людей на вулиці.

Час від часу особи, втягнуті у спори щодо власності, спадкування чи розлучення, неправомірно отримували діагноз шизофренія і поміщалися до психіатричних закладів.

Конституція забороняє примусове вигнання, і уряд не застосовує його.

Г. Позбавлення права на справедливий публічний суд

Конституція передбачає створення незалежної судової влади, але на практиці правосуддя залишається вразливим для значного політичного втручання з боку виконавчої влади, а також потерпає від корупції та неефективності. Суди фінансуються через Міністерство юстиції, яке управляє організаційною підтримкою судів, включаючи питання укомплектування персоналом, навчання для суддів, матеріально-технічне забезпечення і постачання, а також статистична й інформаційна підтримка. Президентська адміністрація також, за наявною інформацією, продовжує стару радянську традицію телефонного права, за допомогою якого вона безпосередньо впливає на рішення суддів.

Хоча Конституція вимагає, щоб впроваджуване комплексне законодавство для створення незалежної судової системи набуло чинності до 28 червня, Верховна Рада не лише не дотрималась цього крайнього терміну, але і не прийняла цього законодавства до кінця року. Очікуючи прийняття необхідного конкретизуючого законодавства, судова система залишається організованою за радянськими принципами, за винятком Конституційного Суду. Однак, у липні уряд прийняв ряд законів, призначених для того, щоб привести чинне законодавство, що регулює судову систему і вчинення правосуддя, якомога більше у відповідність до конституційних вимог для незалежного судочинства. Ці закони надали судам право видавати ордери, врегулювали структуру судової системи і впровадили апеляційний процес. Прокуратура більше не має повноважень видавати ордери на арешт, обшук чи вилучення кореспонденції. Ці повноваження можуть

бути здійснені тільки судами і черговими суддями в місцевих судах, призначення яких вирішувати питання про видачу ордерів. Реформи також надають суддям господарського, апеляційного і Верховного Суду право висувати і обирати своїх власних голів. Хоча судді місцевих судів також можуть висувати своїх власних голів, призначає їх Міністерство юстиції.

Судова система потерпає від нестачі кадрів та коштів, наслідком чого є її неефективність і корупція і підвищує її залежність від виконавчої влади, тому що суди одержують все своє фінансування з Міністерства юстиції. Реорганізація суду, необхідна за пакетом липневих змін, потребує більших обсягів фондів, ніж було передбачено в бюджеті, і оглядачі вважають, що для того, щоб модернізувати судову систему взагалі, і забезпечити суди адекватними засобами й обладнанням, необхідно суттєве додаткове фінансування.

Авторитет та незалежність судової системи також підриваються невиконанням судових рішень у цивільних справах. Норми, що передбачають кримінальне покарання за невиконання судових рішень, застосовуються рідко. Особливо часто рішення не виконуються, якщо вони розходяться з інтересами влади. Голова Верховного Суду, голови апеляційних судів, голова Київського міського суду (або їхні заступники) можуть призупинити судові рішення, що призводить до втручання, маніпуляцій та корупції.

У 1999 році Державна виконавча служба отримала статус спеціального департаменту при Міністерстві юстиції для виконання судових рішень. Державна виконавча служба була спеціально уповноважена забезпечувати виконання рішень суду у цивільних справах, крім того, рішення кримінальних і адміністративних судів, які передбачають грошову компенсацію; а також рішення іноземних судів, Конституційного Суду та інших органів влади. Кількість судових рішень, які передбачають грошову чи майнову компенсацію, спрямованих до Департаменту, значно виросли. У першій половині року більш ніж 1 мільйон судових рішень було виконано, складаючи приблизно 48% від судових рішень, спрямованих до Державної виконавчої служби.

Критики уряду також стверджували, що, вірогідно, уряд зловживав своїми повноваженнями щодо судових посадових осіб, вибірково обвинувачуючи і звільняючи політично неюлюбних суддів. У травні Генеральний прокурор порушив кримінальну справу проти голови Київського обласного суду Миколи Замковенка за обвинуваченням в халатності і зловживанні службовим становищем. У липні Президент Кучма звільнив Замковенка за умисне затримання матеріалів справ для того, щоб відкласти подання громадянами апеляції до суду. Це рішення було наслід-

ком призупинення його повноважень Кваліфікаційною судовою комісією і рекомендацією Вищої ради юстиції на користь його звільнення. Однак, прихильники Замковенка скаржилися, що його переслідують за звільнення ним з попереднього ув'язнення колишнього віце-прем'єра Юлію Тимошенко і визнання ним матері і дружини Георгія Гонгадзе в якості потерпілих (див. Розділи 1.а і 1.г).

Липневі зміни і доповнення до ряду законів щодо судової влади й відправлення правосуддя впровадили важливі реформи судової системи. Зміни і доповнення передбачали уніфіковану судову систему, що складається з Конституційного Суду, системи судів загальної юрисдикції, яка включає в себе Верховний Суд, спеціалізованих господарських (раніше арбітражних) судів, і військових судів. Суди загальної юрисдикції організовані на чотирьох рівнях: місцеві суди, апеляційні суди, спеціалізовані вищі суди (Вищий Господарський Суд), і Верховний Суд. Арбітражні суди були перетворені в господарські суди і призначені для того, щоб працювати в якості спеціалізованих судів в межах єдиної уніфікованої системи судів. В результаті, Верховний Суд може переглядати їхні рішення, включаючи винесені Вищим Господарським Судом. Військові суди є спеціалізованими судами, які слухають справи тільки щодо військових.¹¹

Липневі зміни і доповнення також впровадили в судову систему новий апеляційний процес. Обласні суди, в тому числі Верховний Суд Криму, міські суди Києва і Севастополя, стали апеляційними судами для судів нижчого рівня. Вони можуть незалежно розглядати свідчення у справах, викликати додаткових свідків чи вимагати додаткових свідчень, і виносити рішення, які відмінюють рішення суду нижчого рівня.

Конституційний Суд складається з 18 членів, пропорційно призначених на 9-річний термін Президентом, Парламентом та з'їздом суддів. Конституційний Суд дає остаточне тлумачення законів та Конституції, а також вирішує питання про відповідність законів, президентських указів, актів Кабінету Міністрів та правових актів Автономної Республіки Крим Конституції України. Президент, не менше 45 членів парламенту, Верховний Суд, Уповноважений з прав людини та Верховна Рада АР Крим можуть порушити розгляд справи у Конституційному Суді. Громадяни можуть звернутися до Конституційного Суду через Уповноваженого з прав людини, яка вже використовувала це право у вибраних справах. В кількох обмежених випадках Конституційний Суд може тлумачити законодавство для окремих громадян, коли громадянин-заявник надасть незаперечні докази щодо того, що норма Конституції порушена, та що певна правова норма неоднаково тлумачиться різними органами державної вла-

ди. Протягом року Конституційний Суд розглянув дві справи за поданням Уповноваженого з прав людини, які базувалися на зверненнях, надісланих громадянами, а також акціонерною компанією.

Багато місцевих оглядачів вважають Конституційний Суд найбільш незалежним судовим органом держави. Правозахисні організації стверджують, що, в цілому, Конституційний Суд підтримує баланс справедливості. Однак у березні 2000 року Суд постановив, що запропонований Президентом референдум щодо розширення президентських повноважень є конституційним, хоча і скасував два з шести початково запропонованих питань. Оглядачі вважають, що це рішення свідчило про пропрезидентський ухил Суду.

Конституція передбачає процесуальні положення для забезпечення справедливого суду, в тому числі право підозрюваного або свідка не давати свідчень проти себе або своїх родичів. Але поки не прийнято відповідного законодавства на виконання цих конституційних положень, переважно зберігається система кримінального правосуддя радянського зразка, що обмежує ці права. Хоча існує презумпція невинуватості, частка вироків мало змінилася з радянських часів, тож майже всі розглянуті в суді справи закінчуються обвинувачувальним вирокком. За офіційною статистикою, в першій половині 2000 року було 113 902 осудів і 375 виправдань. Однак, оскільки судді часто повертають справи прокурору для «додаткового розслідування» через брак достатніх доказів для підтримання обвинувачення (що, звичайно, веде до припинення справи), ця статистика дещо вводить в оману¹². Протягом періоду 1999-2000 років, суди повернули більше ніж 10% від незавершених кримінальних справ органам слідства через брак достатніх доказів. Крім того, були ознаки того, що підозрювані часто підкуповують судових посадових осіб для того, щоб припинити обвинувачення (до того, як справа дійде до судового розгляду), полегшити вирок чи пом'якшити їм покарання.

У нинішній судовій системі справи розглядаються судьями одноосібно, інколи разом із двома народними засідателями (це «непрофесійні судді», тобто професійні присяжні з певною юридичною підготовкою), або колегами з трьох суддів, при розгляді більш серйозних справ. Конституція передбачає публічний змагальний судовий процес за участю судді, народних засідателів, державного обвинувачувача, захисника та суду присяжних (у передбачених законом випадках). З деякими застереженнями ці положення виконуються на практиці. Липневі зміни і доповнення до законодавства передбачають систему судів присяжних, включаючи процедури вибору присяжних засідателів, але зміни не визначають функцію і юрисдикцію присяжних засідателів. Оглядачі вважають, що систе-

ма судів присяжних не функціонуватиме, доки не завершено всебічну судову реформу, і доки для судів не передбачатиметься додаткового фінансування.

Складні справи можуть роками чекати суду, і попереднє ув'язнення все ще є проблемою. Однак, у зростаючій кількості випадків обвинувачені звільнялися з-під варті до судового процесу (див. Розділ 1.г). Умова, яку звичайно накладає суд – негрошова застава у формі обмеження на права пересування. Багато хто з обвинувачених за дуже серйозні злочини залишаються у попередньому ув'язненні в очікуванні суду. Судді повідомляють, що мало місце істотне збільшення кількості обвинувачених, які були обвинувачені в дуже серйозних злочинах, скоєних протягом перехідного періоду від радянської економіки командного типу, що частково пояснює по суті високу кількість осіб, що перебувають в попередньому ув'язненні.

Прокуратура, як і суди, діють на районному, обласному і національному рівнях. Прокурори, підпорядковані Генеральному прокуророві, який призначається Президентом і затверджується Верховною Радою на п'ятирічний термін. Обласні та районні прокурори призначаються Генеральним Прокурором. Хоча за законом прокурори й адвокати мають рівний статус, але насправді прокурори мають набагато більший вплив. Хоча повноваження видачі ордерів на обшук і арешт були передані судам, і прокурори більше не можуть призупинити рішення суду, вони усе ще можуть подавати апеляцію (як це можуть адвокати). До липня прокуратура час від часу використовувала своє повноваження судового нагляду з тим, щоб анулювати рішення суду, несприятливі економічним чи політичним інтересам адміністрації, і давала вказівку повторно розглянути справу іншим судом. Генеральна прокуратура практикувала вибіркове судове переслідування і розпочинала слідство проти політичних чи економічних супротивників Президента і його союзників. Генеральний прокурор також ігнорував парламентські і судові запити про розслідування щодо високопоставлених осіб, якщо обвинувачувані були президентськими союзниками.

Конституція і липневі зміни і доповнення значно скоротили повноваження прокурорів, обмеживши їх до судового переслідування, представлення суспільних інтересів у суді, нагляду за більшістю розслідувань, і виконання рішень суду в кримінальних справах. Однак, прокурори зберігають право проводити розслідування в справах, розпочатих до прийняття змін і доповнень, і у справах, які включають ряд серйозних правопорушень, включаючи убивство, корупцію і економічні злочини високого рівня. Прокуратура більше не може порушувати нові кримінальні справи;

її повноваження обмежені наглядом за дотриманням законів тільки правоохоронними органами. У травні Конституційний Суд постановив, що громадяни можуть подавати позови до суду на прокурорів і слідчі органи, так само як і на дії уряду стосовно національної безпеки, іноземної політики і державних таємниць.

Протягом року Вища рада юстиції звільнила 41 суддю – 38 за порушення присяги і 3 за протиправні обвинувачувальні вироки.

Злочинні групи звичайно використовували залякування, щоб змусити потерпілих і свідків відмовитися чи змінити свої свідчення. Закон вимагає, щоб спеціальний підрозділ міліції захищав суддів, свідків, обвинувачених та їхніх родичів; однак, цей підрозділ все ще не було сформовано, тож учасники судового процесу були вразливими до тиску. Існує закон про захист свідків, але він тимчасово не діє через брак фінансування. Відповідно до закону, прийнятого в березні 2000 року, імена і адреси потерпілих і свідків можуть зберігатися конфіденційно, якщо вони просять захисту, обґрунтовано побоюючись за своє життя.

Немає даних про існування політичних в'язнів.¹³

Д. Безпідставне втручання у приватне й родинне життя, помешкання чи листування

Органи влади порушують право громадян на приватність. Липневі зміни в законодавстві, внесені до законів про судоустрій і здійснення правосуддя, вимагають, щоб ордери на обшук житла і прослуховування – функція, яку раніше виконували прокурори – видавалися лише судами (див. Розділ 1.г); однак, прокурори зберігають право видавати ордери на обшук нежилых приміщень.

Відповідно до змін і доповнень, прийнятих у липні, СБУ не може проводити стеження і обшуки без виданого судом ордеру. Генеральна прокуратура має конституційний обов'язок наглядати за дотриманням закону правоохоронними органами, в тому числі СБУ; однак обсяг, в якому Генеральний прокурор використовує свої повноваження контролювати діяльність СБУ і запобігати перевищенню влади чиновниками безпеки, невідомий. Конституція надає громадянам право на ознайомлення з будь-яким досьє на них, яке є в СБУ, а також право вимагати відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих слідством. Проте, відповідне забезпечувальне законодавство не було прийнято, і органи влади не дотримуються цього права на практиці.

Відповідно до закону, міліція має право зупиняти і обшукувати особу, яку вона підозрює у скоєнні кримінального злочину. Особу, запідозрену в скоєнні особливо тяжкого злочину, може бути заарештовано і обшукано без ордеру, але суд повинен бути поінформований щодо арешту в межах 72 годин. У 2000 році Верховна Рада прийняла законодавство, яке забороняє міліції зупиняти транспортні засоби без причини і безпосередньо брати штраф; тільки суди можуть накласти такі штрафи. Закон призвів до посилення стримуючого впливу на міліцію, яка більше не може брати «брудні» штрафи після зупинки транспортних засобів, за ніби-то порушення правил дорожнього руху, хоча зловживання усе ще мають місце. Однак, міліція може без підстав затримувати будь-яку особу до 3 годин для з'ясування особистості (див. Розділи 1.г і 1.г). Були повідомлення про те, що міліція іноді зловживала цим правом.

Журналісти, чий репортажі містять критику влади, чи висвітлюють діяльність опозиційних політиків, а також НУО, які беруть участь у позапартиійній політичній діяльності розповідають, що досить часто за ними слідкують агенти СБУ і що їхні телефони прослуховувались (див. Розділ 2.а).¹⁴

У відповідності до діючої реєстраційної системи прописки, яка діяла протягом більшої частини року, у національних паспортах є відмітка про місце прописки та сімейний стан (див. Розділ 2.г). У листопаді Конституційний Суд постановив, що система прописки неконституційна. Передба-

чалось, що діятиме новий «інформаційний» механізм реєстрації, але його не було впроваджено до кінця року.

Напередодні парламентських виборів 1998 року масовий вступ – можливо, примусовий – працівників державного сектора і державних службовців збільшив кількість членів проурядових партій, особливо Народно-демократичної партії (див. Розділ 2.6). Преса і політичні оглядачі повідомляли, що партія Регіонів України з центром у Донецьку вербувала державних службовців, подібним чином готуючись до парламентських виборів у березні 2002 року.

Час від часу люди, втягнуті у майнові спори чи спори щодо спадкування чи розлучення, неправомірно отримували діагноз шизофренія та ізолювалися в психіатричних закладах. СПори часто тягли за собою корупцію психіатричних експертів і судових чиновників. У лютому 2000 року Парламент прийняв новий Закон «Про психіатричну допомогу», який забороняє зловживання психіатрією з політичних і немедичних причин і передбачає гарантії проти таких зловживань. Однак, за повідомленнями правозахисників, процедури стосовно застосування психічного лікування не були визначені, і все ще застосовувалася радянська система класифікації психічних хвороб. Особи з діагнозом психічної хвороби можуть бути ізолювані і лікуватися примусово, оголошуватись такими, що не відповідають за свої дії (недієздатними), і позбавлятися своїх громадянських прав за їхньої відсутності під час розгляду справи чи без їхнього повідомлення. У країні зареєстровано приблизно 1,2 мільйони психічно хворих. Протягом 3 днів після примусової ізоляції в лікарні, пацієнт повинен бути обслідуваний трьома лікарями. Пацієнти (включаючи засуджених в'язнів) згодом повинні бути обслідувані старшою регіональною психіатричною комісією протягом 6 місяців. За свідченням Асоціації психіатрів України, Міністерство охорони здоров'я не завжди співпрацювало з правозахисними організаціями, що намагаються контролювати зловживання психіатрією.

У жовтні Парламент прийняв Земельний Кодекс, створивши юридичні підстави для власності на землю, як це визначено в Конституції, і роз'яснивши право власності як колишніх робітників колгоспів, так і міських жителів. Хоча Кодекс потребує змін і подальшого роз'яснення, він представляє собою суттєвий крок до зміцнення прав землевласників. На кінець року уряд працював над розробкою постанов і додаткового конкретизуючого законодавства для посилення права власності на землі і права її використання.

Розділ 2

Дотримання громадянських свобод, включно з такими аспектами:

А. Свобода слова й преси

Конституція і закон 1992 року («Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні») захищають свободу слова і преси, однак уряд не завжди дотримувався цих прав. Влада продовжувала втручатися у діяльність ЗМІ, які подають новини, залякуючи журналістів, і використовуючи законодавство про наклеп, хоча використання цих законів знизилося в порівнянні з попереднім роком. На відміну від попереднього року безпідставні і неоголошені податкові, пожежні і архітектурні інспекції не використовувалися для втручання в діяльність агенцій новин протягом року. Доступний широкий вибір приватних газет та періодичних видань, які представляють різні політичні погляди. Проводилися активні дебати з вразливих питань в ЗМІ і парламенті. Протягом року журналісти постійно повідомляли, що основні обмеження на їхню свободу писати надходять від приватних власників, які зацікавлені просуванням своїх політичних інтересів.

Уряд мав можливість використовувати кримінальні справи щодо наклепу чи цивільні позови, які засновувались на ніби-то заподіяній шкоді «честі і гідності особи» для того, щоб впливати чи залякувати пресу; однак, використання таких справ зменшилося протягом року. Стаття 7 Цивільного Кодексу дозволяє будь-кому, включаючи державних посадових осіб, пред'являти позов за завдану шкоду, якщо розповсюджена інформація неправдива чи ображає честь та гідність особи. Стаття 125 Кримінального кодексу, який діяв до вересня, передбачало позбавлення волі до 3 років за наклеп. Новий Кримінальний кодекс, який набув чинності 1 вересня, декриміналізував наклеп. Крім того, в травневій постанові Пленум Верховного Суду вказав, що для того, щоб довести дифамацію, позивачі повинні продемонструвати, що журналісти попередньо перед публікацією інформації знали про її помилковість. Не існує ніякого обмеження на суму відшкодування, що може бути призначене за цивільним позовом про дифамацію. До набуття чинності нового Кримінального кодексу Генеральний прокурор міг пред'являти обвинувачення у кримінальному наклепі, а штрафи за дифамацію були настільки великі, що рахунки заморожувались і обладнання конфісковувалось Державною податковою адміністрацією, щоб провести оплату. Навіть, коли дії податкової адміністрації були скасовані наступними рішеннями суду, фінансові збитки газет іноді були непоправними через те, що рахунки залишилися замороженими, доки

слухання у всіх інстанціях не були завершені. Суди нижчого рівня усе ще можуть розпорядитися заморозити рахунки газет протягом апеляції у справі щодо дифамації. Журналісти скаржилися, що через те, що закон не обмежує обсяг відшкодування, ці справи використовувалися для того, щоб вивести опозиційні газети з бізнесу. Хоча статистика недоступна, кількість справ про дифамацію, за повідомленнями, протягом року зменшилась.

У жовтні Київський окружний апеляційний суд відмінив вирок Олегу Ляшку, головному редактору опозиційної газети «Свобода», який був засуджений у червні, присудивши йому замість цього 2 роки умовного ув'язнення, і заборону займатися журналістикою протягом 2 років. Він був засуджений за наклеп в ряді статей щодо Василя Дурдинця, колишнього в.о. прем'єр-міністра, і колишнього начальника управління Міністерства внутрішніх справ в Одеській області Івана Григоренка. Рішення Київського суду було засновано на вересневій декриміналізації наклепу. Уряд переслідував Ляшка і його видання протягом деякого часу. Урядові посадові особи ініціювали більше ніж 20 кримінальних і цивільних справ про наклеп проти Ляшка і його видання «Політика» (яке було змушено закритися в 1999 році), вимагаючи відшкодувань більш ніж 40 мільйонів доларів США.

У липні Кіровоградський місцевий суд наклав 8 500 доларів США штрафу на газету «Відомості» за критичне повідомлення щодо парламентаря Ганни Антоньєвої; газета згодом припинила своє видання.¹⁵

Два позови про наклеп було подано проти «Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода» (RFE/RL) протягом року, один у лютому депутатом Верховної Ради Олександром Волковим, а інший у червні Дарницькою фармацевтичною фабрикою; однак, ніякого рішення чи врегулювання не були досягнуто до кінця року за будь-яким позовом. Депутат Верховної Ради Віктор Пинзеник, який взагалі вважається сильним прихильником ринкових реформ, подав позов про дифамацію проти газети «Київські відомості» після того, як газета стверджувала про ніби-то його причетність до розтрати коштів, призначених для компенсації особам, примусово вивезеним для роботи в Німеччині протягом Другої світової війни. У вересні Київський суд підтримав позов Пинзеника про дифамацію, наказавши газеті надрукувати спростування. Газета подала апеляцію, але Верховний Суд підтримав рішення суду нижчого рівня.

Друковані ЗМІ, як незалежні, так і державні, іноді тяжіють до самоцензури в питаннях, неприємних для влади. Існують приватні газети, які вільно виходять на суто комерційній основі, хоча з дуже незначним при-

бутком. Однак, вони зазнають різноманітного тиску на кшталт залежності від політичних патронів, які можуть сприяти в отриманні допомоги з Державного фонду підтримки преси, страждають від прискіпливості державних чиновників, особливо на місцевому рівні. Залежність частини преси від урядового патронажу стримує критику, особливо на місцевому рівні.

На відміну від попередніх років не було ніяких повідомлень про те, що Держкомітет з інформаційної політики виносив попередження періодичним виданням за розпалювання міжнаціональної ворожнечі і проведення антидержавної пропаганди чи про те, що уряд переслідував опозиційні газети шляхом неоголошених пожежних інспекцій чи архітектурних інспекцій.

Велика кількість багатотиражних газет фінансується багатими бізнесменами з політичними інтересами, які часто підтримують уряд. Ця підтримка дає цим газетам перевагу над меншими, більш незалежними газетами. На відміну від попереднього року власники незалежних газет не стояли перед загрозою позову від політичних супротивників для того, щоб змусити їх продавати їхню частку в газетах.

Незважаючи на тиск влади й самоцензуру ЗМІ, широкий вибір представлених на ринку газет та періодичних видань, що відображають погляди відповідних спонсорів, забезпечує розмаїття думок. Вільно поширюються закордонні газети та періодика.

Радіомовні ЗМІ, первинне джерело новин для більшості громадян, належать або державі, або олігархам і потужним діловим інтересам. Існує шість загальнонаціональних телевізійних компаній. Телевізійні компанії під державним керівництвом мають найбільше географічне охоплення, але низький рейтинг у глядачів. Більшість інших телевізійних кампаній пов'язані з політичними партіями чи потужними діловими інтересами. Такі інтереси можуть збігатися чи не збігатися з інтересами державної влади в залежності від компанії. Третя і четверта найбільш популярні станції створюють враження пропрезидентських. Дві з найбільш відвертих телекампаній мають значні іноземні інвестиції.

У квітні Національна рада з телебачення і радіомовлення, винесла рішення проти поновлення ліцензії радіо «Континент» (РК), незалежної радіостанції, яка ретранслює новини Британської радіомовної корпорації (Бі-Бі-Сі), «Голосу Америки» і «Deutsche Welle», а також критикувала уряд в своїх власних радіопередачах, і власник якого дуже критичний ставився до відносин Президента Кучми з ЗМІ. Після успішного заперечення початкового обґрунтування Нацради, що ретрансляція РК програм іноземних станцій були незаконними, вона послалася на борг станції пе-

ред урядом як підставу для свого рішення. У жовтні Київський міський господарський суд відкинув звернення РК щодо блокування продажу частоти радіостанції. РК продовжив працювати до кінця року, очікуючи результату апеляції.

У 2000 році органи влади вжили заходів для того, щоб посилити свій контроль за телерадіомовним сектором. Президент і парламент відповідно призначають половину складу Національної ради з питань телебачення й радіомовлення, яка видає ліцензії і розподіляє ефірний час. Президент Кучма не призначав свою половину з восьми членів ради до червня 2000 року, після того, як Верховна Рада звільнила своїх власних чотирьох членів у травні 2000 року. За відсутності дієвої Нацради уряд фактично мав беззаперечний контроль над ліцензуванням ЗМІ напередодні президентських виборів 1999 року і напередодні проведення квітневого референдуму 2000 року щодо внесення змін до Конституції для посилення президентської влади. У результаті, президентська кампанія 1999 року характеризувалася помітним дисбалансом у висвітленні кандидатів на національному телебаченні і радіоканалах, коли опозиційні кандидати одержували дуже обмежене і часто негативне висвітлення на національному рівні. Опозиційні кандидати досягли більшого успіху в одержанні доступу на менші місцеві і регіональні телевізійні канали. Аналогічно в період напередодні референдуму у квітні 2000 року телевізійне висвітлення було переважало пропрезидентським і прореферендумним.

Преса повідомляла у липні про твердження керівника Української служби «Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода» Романа Купчинського про те, що агенти СБУ застерegli його від спроби повторно в'їхати в країну. Уряд відхилив це обвинувачення. Згодом він в'їхав у країну, і на кінець року не було ніяких повідомлень про те, що проти нього вжито будь-яких заходів.

Інтенсивне міжнародне спостереження призвело до того, що державні органи влади взяли за свої відносини з ЗМІ. У грудні 2000 року Президент Кучма видав указ щодо захисту ЗМІ. Однак, указ, за широкою оцінкою, є неефективним. У 1999 році Парламент прийняв постанову про ЗМІ, також визнану неефективною, яка вимагала розслідування за скаргами недержавних ЗМІ про переслідування з боку Державної податкової адміністрації, Генеральної прокуратури чи Адміністрації Президента. У грудні 2000 року органи державної влади негайно відповідали на дипломатичні протести щодо втручання Державної податкової адміністрації в діяльність журналу «Eastern Economist». Незаконний арешт рахунків було швидко скасовано, і органи влади принесли вибачення керівництву журналу. У лютому Державна податкова адміністрація, демонструючи

жест прозорості, почала друкувати щомісячний перелік ЗМІ для перевірок, що, безумовно, краще, ніж довільне проведення перевірок. З моменту публікації цього списку не було ніяких повідомлень про справи, у яких Державна податкова адміністрація переслідувала ЗМІ шляхом безпідставного інспектування.

У 2000 році Кабінет Міністрів видав нові постанови, що регулюють оплату за радіомовлення. Державні і незалежні канали підлягають тим же нормам з більшості видів оплати за радіомовлення, як державні канали. Однак, уряд рідко вимагав плату від державних каналів. Приватні й іноземні компанії також повинні одержати ліцензії для того, щоб встановлювати і використовувати свої власні засоби передавання.

СБУ має широкі повноваження щодо ЗМІ стосовно публікації державних таємниць, які включають інформацію щодо смертних вироків¹⁶, фізичного стану інфраструктури в'язниць, СІЗО, ЛТП (див. Розділ 1.в). Журналісти повідомляють, що СБУ взагалі не втручається в їхні дії, і що вони мали можливість повідомляти про погані умови ув'язнення без будь-якого опору (див. Розділ 1.в). Однак, у червні незалежний репортер Олег Єльцов скаржився на переслідування СБУ після того, як він видав кілька статей в інтернет-журналі «Україна кримінальна», в яких критикувався колишній керівник СБУ. СБУ обшукала будинок Єльцова і допитала його за ніби-то невдалу спробу передачі важливих державних документів.¹⁷

Протягом року журналісти зазнавали кількох фізичних нападів, що, можливо, були пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Національна філія «Репортерів без кордонів» повідомила, що протягом року сталося 28 подібних інцидентів фізичного й вербального переслідування проти журналістів, і що 4 було вбито, очевидно, через їхні гострі репортажі щодо місцевої і національної політичної влади.¹⁸ Зникнення й убивство журналіста Георгія Гонгадзе 2000 року і убивство 3 липня Ігоря Александрова стали причиною серйозного занепокоєння щодо того, чи є журналісти мішенню для влади суто через критичні політичні репортажі (див. Розділи 1.а і 1.в). 13 грудня, Міністр внутрішніх справ видав наказ про те, що журналістам, які висвітлюють політику, корупцію і злочини, дозволяється носити зброю, яка стріляє гумовими кулями.

У січні невідома особа напала на Яніну Соколовську, київського кореспондента російської газети «Известия», у її будинку. Вона отримала ножові поранення рук і обличчя після спроби чинити опір нападнику. Вона пов'язувала напад з висвітленням її газетою протестів опозиції проти президентської адміністрації. На кінець року не було підозрюваних у справі вбивства Олега Бруса, редактора луганського обласного щотижневика «XXI Век», скоєного 24 червня. Бруса було застрелено перед його

будинком; мотив убивства неясний. Бреус був бізнесменом і займав керівне становище в обласній організації Комуністичної партії робітників і селян. Він пережив попередньо щонайменше один замах на вбивство в грудні 2000 року, а його колеги в газеті також одержували погрози. У липні невідомі нападники спробували зламати двері Валентини Васильченко, репортера черкаської газети «Антенa». У серпні 2000 року на неї напали двоє осіб на сходах біля її квартири. Вона пов'язувала напади з висвітленням нею діяльності злочинних груп. У серпні нападник проламав череп луганському телевізійному репортеру Олексію Мовсесяну. Преса вважала, що він, можливо, переслідувався за висвітлення ним боротьби за владу у луганській міській раді. 22 вересня помічник редактора «XXI Век» був збитий автомобілем у Луганську. За повідомленням НУО «Репортери без кордонів», міліція стверджувала, що стався нещасний випадок, однак жертва стверджувала, що насправді наїзд мав політичні мотиви.

Деякі оглядачі преси свідчили, що уряд став більш чутливим до критики щодо провалів спроб підтримання свободи друку і не наважувався втручатися у вихід опозиційних видань. Однак, за повідомленнями, журналісти, які продовжували стверджувати про причетність влади на найвищому рівні до убивства журналіста Георгія Гонгадзе, зазнавали переслідувань з боку влади (див. Розділ 1.а). У січні представники RFE/RL скаржилися, що СБУ турбувала їхніх службовців, намагаючись змінити висвітлення службою політики країни. СБУ заперечила ці обвинувачення. Хоча преса продовжувала висвітлювати зникнення Гонгадзе і антиурядові демонстрації, пов'язані з цим, вони практикували деяку самоцензуру.

У липні 2000 року указ Президента визначив розвиток Інтернету пріоритетом національної інформаційної політики і дав вказівку уряду розробити державну програму для розвитку мережі Інтернет. За інформацією СБУ, вона створила спостережну інтернет-мережу для боротьби з корупцією і подальшої інтеграції країни до Європейського Союзу. Однак, правозахисні організації побоюються, що ця мережа збільшить здатність СБУ безпідставно контролювати громадян. Хоча і з обмеженою читачською аудиторією, Інтернет-видання, зокрема «Українська правда», відігравали ключову роль у висвітленні зникнення Георгія Гонгадзе і скандалу, який супроводжував твердження про причетність Президента до цього випадку (див. Розділ 1.а).

Хоча провідні університети залишаються державними, вони переважно користуються повною автономією. Однак, академічна свобода нерозвинена, й існує погане розуміння, в чому саме вона полягає. За наявними даними, блат і хабарництво поширені при вступних іспитах до ВНЗ, а також впливають на присудження наукових ступенів. Керівництво універ-

ситетів, академічних установ та НДІ має важелі для того, щоб змусити колег мовчати, позбавляючи їх можливості публікуватися, затримуючи їм зарплату, не надаючи їм житла або безпосередньо звільняючи їх. Обмеження Міністерства зв'язку на поштову пересилку наукової документації також викликають стурбованість. Студенти-демонстранти скаржилися, що університетське керівництво в Києві і Львові здійснювала тиск на них для того, щоб вони не брали участь в антипрезидентських демонстраціях, що проходили на початку року (див. Розділ 2.б). СБУ зберігає відділи захисту державних таємниць у державних наукових і дослідницьких інститутах, в тому числі в тих, що не займаються таємними розробками. Усі приватні університети та університети з релігійним ухилом працюють без втручань чи перешкод з боку держави.

Б. Свобода мирних зборів та об'єднань

Конституція України та законодавство забезпечують свободу зборів, і загалом влада поважає це право на практиці. У той час, як Конституція вимагає, щоб демонстратори просто заздалегідь повідомили органи влади щодо запланованої демонстрації, законодавство про публічні збори¹⁹ передбачає, що організації повинні попросити дозвіл у своєї відповідної місцевої адміністрації принаймні за 10 днів до запланованої події чи демонстрації. Новий Кримінальний кодекс передбачає до 2 місяців виправних робіт чи штраф за повторну організацію несанкціонованих демонстрацій. Відповідно до закону, демонстрантам заборонено підбурювання до насильства чи розпалювання міжнародної ворожнечі і заклики до насильницького повалення конституційного ладу. На практиці демонстрації без дозволів – звичайне явище, і більшість, але не всі, відбуваються без втручання міліції, штрафів чи затримань.

Антипрезидентські демонстрації мали місце в центрі Києва на початку року. Хоча такі демонстрації загалом були мирними, міліція насильно розігнала антипрезидентські демонстрації в Харкові і Рівному, а в лютому міські судові виконавці за рішенням суду демонтували намети, встановлені демонстрантами на головній вулиці Києва. У березні демонстранти зіштовхнулися з міліцією при спробі перешкодити Президенту покласти вінок на вшанування національного поета Тараса Шевченка. Пізніше, у той же самий день демонстранти кидали каміння і «коктейлі Молотова» в міліцію. Міліція заарештувала кілька сотень демонстрантів, багато з яких пізніше було виправдано чи отримали легке покарання. Міліція стверджувала, що демонстранти напали на сили охорони порядку, які намагалися забезпечити громадський порядок; однак, правозахисники стверджували, що дехто з заарештованих були незаконно затримані і побиті

під час перебування під вартою. Наступні демонстрації пройшли без інцидентів і були незначні за розмірами.

Комуністичні організації постійно скаржаться, що органи влади не в змозі покарати українські націоналістичні організації, які перешкоджають проводити їхні демонстрації, спрямовані на протести уряду і відзначення колишніх радянських свят. Націоналістичні організації, у свою чергу, скаржаться, що органи влади не захищають їх від перешкод з боку комуністичних організацій.

Конституція, законодавство та підзаконні акти в тій чи іншій мірі накладають обмеження на свободу об'єднань.

У травні набув чинності новий закон про політичні партії («Про політичні партії в Україні»), який передбачає, що партія повинна повідомити уряд щодо її фінансової підтримки і будь-яких змін в її керівництві чи програмі. Політичні партії не можуть одержувати фінансову підтримку від держави чи будь-якого іноземного патрона. Відповідно до Конституції, закон також забороняє створення політичних партій у виконавчих і судових гілках влади, військових підрозділах, правоохоронних органах, державних підприємствах та інших державних установах. Однак, ця заборона часто ігнорується на практиці. Напередодні парламентських виборів 1998 року масовий, можливо, примусовий, запис працівників державного сектора та органів влади збільшив ряди проурядових партій, особливо, Народно-демократичної партії. Верховний Суд зберігає право заборонити будь-яку політичну партію за рекомендацією Міністерства юстиції чи Генерального прокурора.

Новий закон вимагає, щоб політична партія мала організації в половині областей. Однак, практично закон не перешкоджає формуванню етнічних партій чи займати етнічним меншинам місця в керівництві національних політичних партій (див. Розділ 3).

Для того, щоб займатись діяльністю для досягнення майже будь-якої мети, організації повинні бути зареєстровані у державних органах. Незареєстрованим організаціям заборонено мати банківські рахунки, набувати майно або укладати угоди. Однак, на відміну від попереднього року, протягом року не було ніяких повідомлень про те, що уряд використовував ці повноваження для того, щоб обмежити свободу об'єднань. Закон про реєстрацію також надає уряду право інспектувати діяльність всіх зареєстрованих організацій. Цей закон вимагає, щоб сторона визначила всі види своєї діяльності в своєму статуті, але сторона не повинна повідомляти органи влади про всі свої збори. Зміни у статуті організації вимагають перереєстрації.

У минулому деякі органи влади тлумачили положення в Законі про об'єднання громадян, яке стверджує, що об'єднання громадян створюються для захисту інтересів їхніх членів, таким чином, що громадські організації можуть надавати послуги тільки своїм членам. Однак, протягом року не було ніяких повідомлень про те, що ця вимога використовувалася для того, щоб обмежити дії будь-якої організації.

Закон забезпечує також обмеження для організацій, які вважаються небезпечними, на кшталт тих, які пропагандують насильство або расову чи релігійну ненависть, або які загрожують громадському порядку чи здоров'ю. На кінець року уряд публічно не визначив жодну організацію як «небезпечну». Однак, крайні праві політичні організації повідомляли, що вони зазнавали переслідувань з боку державних органів влади, які також сліdkували за ними.

В. Свобода релігії

Конституція і законодавство передбачає свободу релігії, і уряд загалом поважає це право на практиці. Однак, деякі меншини і нетрадиційні релігії продовжували зазнавати труднощі з реєстрацією, а також з придбанням чи орендою власності на місцевому рівні, хоча кількість повідомлень про такі труднощі була меншою, ніж у минулому. Конституція та законодавство передбачають відокремлення церкви від держави.

Закон вимагає, щоб усі релігійні організації зареєструвалися в Державному комітеті у справах релігій. Якщо організація захоче зареєструватися як загальнонаціональна, вона мусить зареєструватися у центральному управлінні Державного комітету у справах релігій, і кожна її місцева організація повинна зареєструватися у відповідному місцевому управлінні цього комітету в тій області, де вона розташована. Ті організації, які хочуть зареєструватися як місцеві організації, повинні зареєструватися лише в регіональних управліннях цього Державного комітету. Цей статус необхідний для того, щоб володіти майном, проводити іншу економічну діяльність на кшталт публікації релігійних матеріалів чи відкриття банківського рахунку. За законом цей процес не повинен тривати більше одного місяця (чи три місяці у випадку, якщо Держкомітет вирішить, що необхідна думка експертів, для того щоб визначити легітимність організації, яка звернулася за реєстрацією). Однак на практиці цей процес може скласти шість місяців і більше.

Декілька некорінних релігійних організацій і релігійних організацій меншин скаржилися, що чиновники Держкомітету, особливо на місцевому та обласному рівнях, протягом тривалого періоду затримували реєстрацію їхніх організацій на тривалий період. Однак, протягом року таких

повідомлень було менше. Представники громад прогресивного іудаїзму скаржилися, що тиск посадових осіб любавичських хасидів на місцеві органи влади в Дніпропетровську призвело до 5-річної затримки в наданні реєстрації громаді прогресивного іудаїзму. За повідомленнями представників єврейських громад і преси, дніпропетровська громада Хабаду протистояла реєстрації будь-якої єврейської громади, крім Хабаду в місті, в якому жив батько любавичського ребе – Менахем Шнеєрзон. У жовтні члени громади прогресивного іудаїзму забрали свою заяву про реєстрацію, посилаючись на переслідування місцевою владою. У квітні у Севастополі була вирішена справа реєстрації, яка мала давню історію, коли 18-місячної давності заяву про реєстрацію від громади прогресивного іудаїзму нарешті було затверджено місцевим Комітетом у справах релігій.

Ніякі релігійні громади не скаржилися на наявність проблем з одержанням віз релігійними працівниками протягом року, а Держкомітет у справах релігій повідомив, що в попередні роки відмову отримали менш ніж 1% від усієї кількості заявників, звичайно, через те, що форми було заповнено неналежним чином.

Закон обмежує діяльність некорінних, базованих в інших державах, релігійних організацій (під «корінними релігіями» розуміється православ'я, греко-католицизм і іудаїзм²⁰), і встановлює вузькі рамки для припустимих видів діяльності членів духовництва, проповідників, викладачів та інших іноземних громадян – представників іноземно-базованих релігійних організацій. Вони можуть проповідувати, виконувати релігійні таїнства чи практикувати іншу церковну діяльність «тільки в тих релігійних організаціях, які запросили їх в Україну і з офіційного дозволу державного органу, який зареєстрував статути відповідної релігійної організації». Однак, практично уряд не використовував цей закон, щоб значно обмежити діяльність некорінних релігійних організацій. Некорінні релігії повідомляли про деякі труднощі в одержанні віз для іноземних релігійних працівників, реєстрації і проведення їхньої діяльності протягом року. Однак, уряд загалом не чинив дискримінації проти окремих віруючих некорінних релігій.

Не існує ніякої державної релігії, хоча Українська Православна Церква Московського Патріархату має тенденцію до переважання на сході, Українська Православна Церква Київського Патріархату і менша Українська Автокефальна Православна Церква сильні в центральних областях, а Українська Греко-Католицька Церква переважає на заході. Ці церкви виявляють істотний політичний вплив на місцевому і регіональному рівнях. За повідомленнями, кожна з цих церков, у межах відповідної сфери її впливу, також здійснює тиск на місцевих посадових осіб з тим, щоб обмежити дії інших.

Суперечка між конкуруючими православними церквами продовжується (див. Розділ 5). Держкомітет у справах релігій, хоча й прихильно ставиться до ідеї об'єднаної, незалежної Православної Церкви в країні, у своїх відносинах з різними православними церквами зберігає нейтралітет. Православна Церква Київського Патріархату і Греко-Католицька Церква скаржилися на переслідування з боку місцевих органів влади в переважно російськомовному східному регіоні країни, у той час як Православна Церква Московського Патріархату скаржилась, що місцеві органи влади ігнорували захоплення її церков греко-католиками в західному регіоні.

Представники євангелістських християнських громад висловили стурбованість випадками дискримінації щодо їхніх прихильників. Такі випадки, здається, були одиничними. У двох випадках вони стверджували, що віруючих змусили залишити роботу у збройних силах чи у військовому виробництві, тому що їхні євангелістські церкви мали контакт із місіонерами з-за кордону. Євангелістський пастор також відзначив, що місцеві органи влади в деяких містах відмовились видати дозволи на проведення релігійних процесій і що в селі в Одеській області євангелістській церкві, якій протистояла місцева православна громада, відмовили в дозволі на проведення регулярних церковних служб. Євангелістські церкви, подібно до багатьох інших релігійних громад, зазнають труднощів з одержанням земельних ділянок.

Представники Української Автокефальної Православної Церкви наводили випадки труднощів у проведенні релігійних служб для солдатів і необхідність одержувати згоду на пастирську діяльність у в'язницях у в'язничних священиків Московського Патріархату.

Члени численних громад зіткнулися з труднощами, маючи справу з Київською міською адміністрацією щодо одержання дозволів на землю, дозволів на будівництво, – проблеми, яка не обмежується релігійними групами.

За інформацією Державного комітету у справах релігій, передача більшості релігійних споруд їхнім колишнім власникам у відповідності до Указу Президента 1992 року «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» близька до завершення. На кінець року 268 колишніх релігійних приміщень, які використовувались не з релігійною метою все ще не було повернуто. Однак, на 215 з них не претендувала жодна релігійна група. Протягом року Держкомітет контролював повернення 44 релігійних споруд (в тому числі 2 мечеті, 2 римокатолицьких собори, 1 греко-католицький собор і 3 православних монастирі). Невиконані вимоги повернення залишаються в усіх основних релігійних громад. Багато споруд, які все ще підлягають поверненню, зайняті, часто державними установами або є історичними пам'ятками. Сповідь-

нення темпів повернення, серед інших причин, є відображенням важкого економічного стану країни, що сильно обмежує фонди, доступні для переселення тих, хто перебуває у зайнятій релігійній власності. Конкуренція серед православних церков щодо окремих споруд також ускладнює проблему повернення майна. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 15 січня, Держкомітет у справах релігій розпочав проект, спрямований на сприяння періодичному використанню релігійними організаціями релігійних споруд, які є державними архітектурними пам'ятками, повернення яких не планується.

Держава також продовжувала повертати релігійним організаціям майно, вилучене за радянських часів. Вона повернула дві церкви, що були відновлені на державні кошти. Уряд завершив повернення багатьох головних релігійних споруд для використання основними православними церквами в Україні. У травні 2000 року УПЦ-КП отримала наново відбудовану історичну пам'ятку – кафедральний собор Святого Михайла у центрі Києва у своє виключне користування. У вересні 2000 року УПЦ-МП отримала у своє користування наново відбудований Успенський кафедральний собор Києво-Печерської Лаври, який також відбудовувався з використанням державного фінансування. У серпні Кабінет Міністрів видав розпорядження, яке підтверджує відповідне використання цих двох релігійних споруд, а також використання Церкви Святого Андрія у Києві Українською Автокефальною Православною Церквою і Собору Святої Магдалини у Львові Греко-Католицькою церквою. За свідченнями представників єврейських громад, просування у поверненні майна загалом задовільне, хоча могло бути зроблено більше.

Офіційно заборонено включати навчання релігії в навчальний план державної школи. Школи, які організуються релігійними громадами, можуть включати і включають релігійну освіту у позакласну роботу. Протягом року уряд розпочав спроби впровадити курс «Основ християнської етики» у школах. Хоча єврейські лідери в країні підтримують навчання етики і громадянської освіти у школі, вони наполягають на позаконфесійному підході до цього навчання. Для обговорення змісту такої програми було сформовано робочу групу Всеукраїнської Ради Церков.

Президент Кучма надіслав офіційне запрошення папі Римському Івану-Павлу II відвідати Україну, незважаючи на критику з боку Московського Патріархату. Візит папи Римського у червні був визнаний успішним широким колом осіб. Уряд активно сприяв візиту папи Римського, як ознаці терпимості, і більшість релігійних і політичних лідерів підтримували його. УПЦ-МП організувала невеликі мирні протести перед візитом, однак не безпосередньо під час події. Публічні служби, які проводилися

папою Римським відвідали десятки тисяч людей у Києві і сотні тисяч людей у Львові, в тому числі і безпосередньо Президент Кучма.

У вересні уряд вшанував пам'ять загиблих під час масових вбивств в Бабиному Яру, одного з найсерйозніших нацистських злочинів Голокосту. У березні київська міська влада також надала землю єврейській громаді «Бабин Яр» для будівництва.

Г. Свобода пересування в межах держави, міжнародні подорожі та репатріація

Ці права передбачено Конституцією, і влада загалом, хоча і з деякими обмеженнями, поважає їх на практиці. До листопада система прописки – загальнонаціональна вимога реєстрації на місці праці і прописки за місцем проживання для того, щоб мати право на доступ до соціальних послуг – залишалася чинною. Доступ до деяких соціальних послуг був обмежений місцем, де особа була зареєстрована. Наприклад, особи, які переїхали в інші області для роботи в приватному секторі, могли отримати відмову у належному доступі до безкоштовного медичного обслуговування та інших послуг, які надаються урядом. У листопаді Конституційний Суд постановив, що система прописки є неконституційною. Уряд до кінця року все ще не здійснив заміну її інформаційним реєстром, і хоча штрафи за проживання більше не застосовувалися, на кінець року була недоступна інформація, для того, щоб визначити, чи мали особи, які не були зареєстровані, доступ до соціальних послуг, у яких їм відмовляли попередньо. Правозахисні організації повідомляли про випадки з особами, які були позбавлені реєстрації свого місця проживання, виселені з їхніх будинків і ставали бездомними через кримінальне шахрайство або судову помилку. Поліція також безпідставно затримувала людей під час поширених перевірок документів і оглядів транспортних засобів (див. Розділ 1.д).

Громадяни, які хотіли подорожувати за кордоном, загалом могли робити це вільно. Громадянам, які мають намір виїхати на постійне проживання до іншої країни, потрібні виїзні візи, але не було ніяких повідомлень протягом року про випадки, коли громадянам відмовили у виїзних візах. Влада може відмовити у видачі закордонного паспорта особам, які мали доступ до державних секретів, але таку відмову можна оскаржити.

Нова редакція Закону «Про громадянство», прийнята у березні, надає право на громадянство всім особам, які народилися чи проживали в країні перед проголошенням незалежності та їхнім нащадкам, які проживали поза країною станом на 13 листопада 1991 року. Подвійне громадянство не визнається. Відповідно до нової редакції Закону «Про громадянство», біженці можуть здобути громадянство, якщо вони легально прожили в

країні протягом 3 років (замість 5 років для інших іноземців) і можуть спілкуватися українською мовою. Крім того, біженці не повинні формально виходити з громадянства їхньої рідної країни, якщо тільки уряд не підписав певну угоду з цією країною про обов'язковість такої процедури. Вони повинні тільки повідомити органи влади щодо їхньої відмови від іноземного громадянства. З часу проголошення незалежності більш ніж 1.5 мільйони українців повернулося в країну, тоді як більш ніж 1 мільйон осіб, переважно етнічні росіяни, залишили країну.

Уряд не підтримав програму із залученням закордонних коштів для полегшення переїзду до України деяких емігрантів, що переселяються в якості біженців. Однак більш ніж 260 000 кримських татар повернулися з вигнання, переважно з Центральної Азії, до Криму. За повідомленнями Верховного Комісара ООН у справах біженців, від 220 000 до 230 000 кримських татар набули громадянства України. Кримськотатарські лідери нарікали на те, що їхня спільнота не отримує належної допомоги у переселенні, і що складна процедура набуття громадянства позбавила багатьох з них права на участь у виборах і приватизації землі та державного майна. Однак зміни до закону 1991 року «Про громадянство України» полегшили набуття громадянства кримськими татарами, які були депортованими жертвами політичного переслідування, оскільки для них вимоги проживання в країні протягом п'яти років і знання державної мови були скасовані.

Крім того, угода 1998 року, підписана з Узбекистаном (де проживала значна кількість кримських татар з тих, хто проживав поза Кримом), передбачала спрощену процедуру відмови кримськими татарами від їхнього колишнього громадянства і отримання громадянства України, однак, ця угода втратила чинність наприкінці року. Новий закон про громадянство, запропонований у березні, надав громадянство всім особам і їхнім нащадкам, хто проживали на території України до 16 липня 1990 року. Відповідно до нього, громадяни іноземних країн, з якими є двосторонні угоди, які зобов'язують відмову від іноземного громадянства перед набуттям нового громадянства, усе ще повинні виконувати це зобов'язання. Громадяни інших країн повинні подати відмову від іноземного громадянства протягом року після того, як вони набувають громадянство України.

У серпні набув чинності переглянутий Закон про біженців. Він передбачає надання статусу біженця і притулку відповідно до Угоди ООН 1951 року, щодо статусу біженців і його Протоколу 1967 року. Новий закон визначає поводження з біженцями і надає біженцям право на усі послуги, надані громадянам. Він також продовжує термін статусу біженця з 3 місяців до 1 року. Уряд співпрацює з Верховним Комісаром ООН у справах

біженців та іншими гуманітарними організаціями, які допомагають біженцям; однак, Верховний Комісар ООН у справах біженців і організації захисту біженців повідомили, що на практиці Уряд взагалі не розглядав заяви про статус біженця на регулярній основі після прийняття нового закону. Закон про біженців перевів Держдепартамент у справах національностей і міграції у розряд Держкомітету і передав повноваження щодо винесення рішення про статус біженця від місцевих відділень колишнього Департаменту до Комітету. Однак, закон не описав механізм винесення рішень для цього нового органу. Відповідно до статистики Верховного Комісара ООН у справах біженців, 265 особам (112 з яких були афганцями) протягом року було надано статус біженця. Було прийнято рішення про надання статусу біженця всім афганцям, які прибули в країну до 1995 року. Відповідно до нового Закону про громадянство, легально зареєстровані біженці можуть просити надання громадянства через 3 роки постійного проживання. Відповідно до Закону про біженців, біженці мають право на матеріальну допомогу. Кабінет міністрів передбачає кошти в національному бюджеті на оплату пенсій біженцям і невеликої допомоги бідним біженцям, плюс оплату за проїзд до центру біженців. У співпраці з Верховним Комісаром ООН у справах біженців у 1997 році, уряд створив центр прийому біженців у Вінниці. У червні невеликий центр прийому біженців було відкрито в Одесі.

За інформацією Держкомітету у справах національностей і міграції, уряд проводить політику надання права на отримання притулку в Україні як у першій країні прибуття, але не були доступні жодні дані про кількість осіб, яким надано статус притулку як у першій країні прибуття протягом року.

За повідомленнями, кількість випадків переслідування міліцією окремих категорій біженців зменшилася протягом року. Верховний Комісар ООН у справах біженців випустив карти соціального забезпечення особам, визнаним біженцями. Демонстрація цієї карти правоохоронним органам, за повідомленнями, призвело до деякого скорочення випадків переслідування, хоча ця процедура не допомогла значній кількості осіб, невизнаних в якості біженців. З травня Верховний Комісар ООН у справах біженців розпочав проводити семінари-тренінги для міліції з метою запобігання подальшим переслідуванням.

Протягом року не було ніяких повідомлень щодо примусового повернення осіб до країни, в якій вони побоювалися переслідувань, хоча такі випадки мали місце у минулі роки.

Розділ 3

Дотримання політичних прав: право громадян змінити владу

Конституція надає громадянам право мирно змінювати свій уряд, і громадяни, загалом, здійснюють це право практично; однак, президентські вибори 1999 року були деформовані урядовим тиском на засоби масової інформації, що було спричинено, значною мірою, незбалансованим висвітленням виборів і зусиллями адміністрації, для впливу на виборців через тиск місцевих лідерів і посадових осіб. Наступні парламентські довибори і конституційний референдум також були деформовані. Однак, більшість оглядачів погодилися, що всі ці голоси, загалом, відображали волю виборців.²¹

Конституція надає загальне право голосу громадянам, яким виповнилося 18 років на час виборів, і передбачає вибори до Парламенту кожні 4 роки та вибори Президента кожні 5 років. У жовтні і листопаді було проведено президентські вибори. Парламентські вибори відбулися з 1994 році та в 1998 році і заплановані на березень 2002 року. З точки зору багатьох оглядачів, березневі парламентські вибори, ймовірно, становитимуть головний іспит на демократичний політичний розвиток країни.

За Конституцією влада поділяється на виконавчу, законодавчу та судову гілки. Хоча судова гілка влади номінально незалежна, на практиці вона перебуває під значним впливом виконавчої влади (див. розділ 1.г). Президент призначає Прем'єр-міністра, який призначає інших членів Кабінету за згодою Президента. Призначення Прем'єр-міністра та деяких інших посадових осіб, наприклад, Генерального Прокурора, має бути затверджене парламентом. Конституція надає Президентові обмежені повноваження видавати обов'язкові до виконання укази та розпорядження, що мають силу закону.²²

У червні 2000 року проводилися довибори для заповнення 10 парламентських місць. Опозиційні кандидати скаржилися на порушення процедур голосування, відсутністю доступу до ЗМІ і тиском з боку влади на користь пропрезидентських кандидатів. Однак, оглядачі вважають, що ці проблеми не могли значно змінити результат виборів (див. Розділ 2.а).

Процес голосування у зв'язку з квітневим референдумом щодо внесення змін до Конституції, які б розширили президентські повноваження, проводився загалом вільно і чесно, однак були деякі серйозні проблеми. Незважаючи на те, що більшість спостерігачів погодилися з тим, що було декілька процедурних порушень в день голосування, час напередодні референдуму позначався незбалансованим висвітленням у ЗМІ і неналежним залученням державних посадових осіб у проведення голосування і

впливу на виборців на користь Президента Кучми. Повідомлялося, що явка виборців була вищою, ніж протягом президентських виборів у жовтні 1999 року, що породило підозри в маніпуляціях з боку президентської адміністрації. Наприклад, надзвичайно великій кількості виборців дозволили проголосувати напередодні дня голосування. Дослідники повідомляли, що результати опитування при виході з виборчих дільниць («exit poll») в свою чергу були значно нижчими, ніж результати, повідомлені владою. Однак, більшість оглядачів вважали, що результат референдуму загалом відображає волю народу.²³

Міжнародні спостерігачі відзначали порушення процедури в день виборів під час президентських виборів 1999 року, при тому, що більш численні і серйозні порушення трапились у другому турі голосування. Крім того, висвітлення в ЗМІ мало значний дисбаланс. ОБСЄ також зацікавилась тиском на користь Президента Кучми, здійснюваним на виборців у тюрмах, лікарнях і освітніх закладах. Представники Парламентської Асамблеї Ради Європи оголосили, що вибори були «далекими від чесних і демократичних». Спостерігачі ОБСЄ відзначили, що особи без дозволу, в тому числі офіцери СБУ, були присутні на виборчих дільницях, особливо під час заключного туру виборів. Вони також стверджували, що надходили повідомлення про втручання міліції в хід кампанії. Після першого туру голосування було усунуто трьох обласних керівників, ймовірно за недостатню кількість голосів за Президента Кучму в їхніх районах. Після другого туру голосування Президент Кучма усунув двох голів облдержадміністрації і шістьох голів райдержадміністрації в тих регіонах, де він отримав менше голосів, ніж кандидат від Комуністичної партії Симоненко. Дуже високий рівень явки виборців, особливо в західних округах, підвищив підозру фальсифікації результатів виборів на користь Президента Кучми в другому турі голосування. Однак спостерігачі вважають, що було мало ймовірним, щоб ці проблеми значно змінили кінцевий результат виборів, з огляду на 18-відсотковий розрив на користь Президента Кучми.

У період перед виборами 1999 року різноманітні способи тиску влади на ЗМІ слугували обмеженню незалежності преси (див. Розділ 2.а). Парламентська Асамблея Ради Європи вважала, що висвітлення державними ЗМІ президентської кампанії мало сильний ухил на користь Президента Кучми. Влада, нібито, використовувала органи державної влади, особливо Державну податкову адміністрацію, для того, щоб зруйнувати або припинити бізнес політичних опонентів перед виборами. Кандидат на пост Президента Євген Марчук повідомляв, що міліція наказала евакуювати людей під час зустрічі з виборцями в Луганську, у серпні 1999

року, посилаючись на анонімну загрозу наявності бомби). Політичні кандидати також повідомляли про труднощі з орендою залів для зустрічей, закриття їхніх місцевих передвиборних штабів державними посадовими особами, конфіскацію транспортних засобів, які використовувались під час кампанії, тиск на службовців директорами підприємств державної форми власності. Багато опозиційних кандидатів у президенти скаржилося, що СБУ перевищувала свої повноваження і втручалась в кампанію на підтримку Президента Кучми. Кандидати у президенти скаржилися на домінування президентської адміністрації над ЗМІ і на незаконне втручання державних посадових осіб в кампанію на користь Кучми. Це підтверджується повідомленням про те, що СБУ вивчала діяльність неурядових організацій, задіяних в безпартійній політичній активності (див. Розділи 1.д і 4). Верховний Суд у листопаді 1999 року відкинув судові позови, які ставили під сумнів результати виборів Президента, проголосив, що відповідно до виборчого законодавства, рішення Центральної виборчої комісії щодо перемоги на виборах Президента Кучми не може піддаватися сумніву або бути анульовано.

Хоча в минулому значна кількість мерів повідомляла про переслідування з боку правоохоронних органів і інших органів влади, протягом року таких повідомлень не було.

У лютому мер Кіровограда Олександр Нікулін, який також під час президентських виборів 1999 року підтримав опозицію, був заарештований за обвинуваченням у хабарництві; деякі представники преси вважали, що обвинувачення проти нього достовірні.

Відсоток жінок в уряді і політиці не відповідає їх пропорційній частці в складі населення, хоча деякі жінки активно діють в уряді і політиці. Жінки посідають 37 з 450 місць у Верховній Раді. Тільки одна жінка обіймає міністерську посаду. З 18 членів Конституційного Суду двоє жінок-суддів.

Євреї добре представлені серед політичної еліти і обіймають кілька місць у парламенті. Багато кримських татар не мають змоги брати повноцінної участі в політичному процесі, в основному через те, що вони не складають більшості в жодному виборчому окрузі в Криму. Попередні затримки з наданням громадянства кримським татарам також негативно впливали на їхню здатність впливати на політичний процес (див. Розділ 2.г).

Розділ 4

Ставлення влади до міжнародних та неурядових перевірок за заявами про порушення прав людини

Широка розмаїтість внутрішніх і міжнародних правозахисних організацій загалом працювала без урядових обмежень, розслідуючи і публікуючи їхні результати щодо справ, що стосуються прав людини. Однак, були достовірні повідомлення про те, що СБУ наглядала за НУО, задіяною в позапартійній політичній діяльності протягом президентської виборчої кампанії 1999 року (див. Розділ 3). Згідно інформації Міжнародної Амністії, яка свідчила про окремий випадок, місцева міліція викликала членів Міжнародної Амністії у Львові і допитувала їх щодо їхньої діяльності, пов'язаної із проблемами прав людини в Пакистані. Державні посадові особи часто співпрацювали з НУО і прислухалися до їхньої думки. Однак, правозахисні організації повідомляли про продовження труднощів при дослідженні умов відбуття покарання, що є суттєвою проблемою прав людини (див. Розділ 1.с).

Уповноважений Верховної Ради з прав людини є незалежним омбудсменом з прав людини. У 1998 році парламент обрав першого Уповноваженого, який обирається на 5-річний термін і, в принципі, закон наділяє його дуже широкими повноваженнями. Закон надає Уповноваженому право на прийом без жодних обмежень та без будь-якого попередження будь-якою державною посадовою особою, в тому числі Президентом; необмежений доступ до державних установ; а також нагляд за виконанням підписаних Україною договорів та угод про права людини, учасниками яких є країна. Однак закон не передбачає жодного покарання для тих, хто чинить Уповноваженому перешкоди у розслідуванні, і не передбачає також створення відповідного виконавчого органу Уповноваженого. Закон вимагає, щоб органи влади внесли зміни та доповнення до існуючих законів для того, щоб забезпечити юридичні рамки дії Секретаріату Уповноваженого, однак, хоча Уповноважений відзначала брак ефективних механізмів для захисту прав людини в листопаді 2000 року, жодних змін не було впроваджено до кінця року. Усі громадяни та особи, що в даний час мешкають у країні, можуть звертатися зі скаргами до Уповноваженого. Уповноважений також виступає посередником між громадянами та Конституційним Судом, оскільки громадяни не можуть безпосередньо звертатися до Конституційного Суду (див. Розділ 1.г).

У вересні секретаріат Уповноваженого повідомив, що ним від початку його діяльності одержано листів від більш ніж 180 000 осіб. Однак, багато з тих листів були швидше проханнями про інформацію, ніж скаргами на порушення прав людини. Штат секретаріату зріс на 12% протягом року до приблизно 76 працівників з повною і частковою зайнятістю. Однак, за інформацією Уповноваженого, недофінансування секретаріату продовжу-

вало перешкоджати його діяльності. Уповноважений продовжила протягом року робити боротьбу з торгівлею людьми (див. Розділ 6.г) і поліпшення умов в місцях позбавлення волі (див. Розділ 1.в) головними пріоритетами.

Громадяни мають право звертатися з апеляціями щодо порушення прав людини до Європейського суду з прав людини у Страсбурзі про можливі порушення Європейської конвенції з прав людини. З січня по липень до Суду було подано 1 725 скарг. З них 786 було зареєстровано судом для подальшого розгляду, а 6 очікують на рішення Суду. Ніяких рішень не було винесено протягом року, але одна справа була дружньо врегульована поза Судом. У квітні держава погодилась виконати рішення національного суду щодо виплати невиплаченої заробітної плати і компенсацій 13 шахтарям (див. Розділ 6.б).

Розділ 5

Дискримінація за расовою ознакою, статтю, релігією, фізичними вадами, мовою або за соціальним станом

Конституція забороняє дискримінацію за расою, статтю та іншими ознаками. Але влада не забезпечує ефективного виконання цих положень, частково внаслідок відсутності ефективної судової системи.

Жінки

Повідомлення свідчать про поширення насильства проти жінок. Незважаючи на те, що, за статистичними даними Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй, за останні роки зменшилася кількість зафіксованих зґвалтувань і спроб зґвалтувань, опитування свідчать про те, що більшість випадків зґвалтувань та інших форм фізичного насильства залишаються прихованими. За даними минулих опитувань, проведених жіночими організаціями, протягом життя від 10 до 15% жінок були жертвами зґвалтування, а 25% піддавалися фізичному насильству. Міжнародна Гельсінкська Федерація Прав Людини, повідомила у 2000 році, що 20% жінок у віці від 17 до 21 року стикалися зі спробами зґвалтування. Протягом року було порушено 1 051 справу про зґвалтування за статтею 117 старого Кримінального кодексу і 152 за новим Кримінальним кодексом. Інформація щодо вироків не була доступною. Погане поводження з дружиною є також незаконним, але органи влади часто схильють жінок забирати заяви проти своїх чоловіків. Кримінальний кодекс передбачає кримінальну відповідальність за зґвалтування та «примус матеріально залежної особи до статевих стосунків», що дає можливість для притягнення до відповідальності за подружнє зґвалтування. Офіційна статисти-

ка по кримінальних переслідуваннях за побиття дружини чи середня кількість вироків не була доступна. Однак, Інститут соціологічних досліджень повідомив у вересні 2000 року, що 12% жінок молодше 28 років були жертвами внутрішнього насильства.

Незважаючи на спроби правозахисних груп привернути увагу до насильства проти жінок, ця проблема не знаходить широкого висвітлення у засобах масової інформації. Дуже мало державних гарячих ліній, притулків або інших форм практичної допомоги жертвам насильства. Міська влада м. Києва фінансує єдиний притулок в країні. Неурядові організації спробували надавати послуги скривдженим жінкам через створення жіночих центрів підтримки в сімох містах (див. Розділ 6.д).

Країна є значним джерелом і транзитною державою торгівлі жінками за кордон для сексуальної експлуатації (див. Розділ 6.д).

За повідомленнями жіночих організацій, широко розповсюджені сексуальні домагання за місцем роботи, в тому числі випадки примусу до статевих стосунків. Крім закону, який забороняє примус «матеріально залежної особи» до статевих стосунків (тобто за місцем роботи), юридичні засоби проти таких посягань є невідповідними. Не було ніяких відомостей про судові переслідування за сексуальні переслідування протягом року.

Трудове законодавство передбачає рівність в правах між чоловіками і жінками, в тому числі рівну платню за однакову роботу, і цей принцип загалом дотримується. Але економічна криза останнього десятиліття непропорційно вдарила по жінках. Вірогідність скорочення для жінок набагато вища, ніж для чоловіків. Наприкінці 2000 року загальне безробіття складало 4,2% за даними Держкомітету статистики, а жінки склали від 65 до 70% безробітних. Галузі промисловості, в яких переважають жінки-працівники, є також галузями з відносно найнижчою зарплатою і найбільш імовірно враженими проблемою затримки заробітної плати.²⁴ Наприкінці 2000 року середня щомісячна заробітна плата для жінок становила 70,9% середньої щомісячної заробітної плати чоловіків.

Конституція та Закон «Про захист материнства і дитинства» забороняють жінкам займатися працею, яка небезпечна для їхнього здоров'я, наприклад, такою, де потрібно піднімати тягарі. Однак, незважаючи на запровадження урядової програми боротьби з небезпекою на роботі, ці закони продовжують виконуватися погано. За підрахунками Міністерства праці, на кінець 2000 року 16% працюючих жінок виконують небезпечну роботу.²⁵ Крім того, за твердженням правозахисних груп, керівництво підприємств згадує про цей закон, лише коли треба скоротити або звіль-

нити жінок-працівників. Багато організацій захисту жінок підтримують побоювання, що цей закон можна використовувати для того, щоб перекрити жінкам доступ до найбільш оплачуваних робітничих професій. За законом вагітні жінки та матері з малими дітьми користуються оплачуваними декретними відпустками до досягнення дітьми 3-річного віку. Однак унаслідок цієї пільги нерідко роботодавці не зацікавлені приймати жінок на відповідальні посади або на роботу, де вимагається безперервний стаж.

Деякі жінки досягли найвищих керівних посад у державному та приватному секторі. За бізнес-опитуванням, у 2000 році жінки становили половину працівників приватного сектору, 30% малих приватних підприємств і ведуть 13% великого та середнього бізнесу. За урядовими статистичними даними, на кінець 2000 року 72,7% з 1 825 000 чиновників склали жінки, у тому числі, 52,2% керівних посад. Проте, жінки обіймають лише 8,3% посад найвищої «першої» категорії установ. (Ці дані не включають «силові відомства»: Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ та СБУ, у яких набагато більше чоловіків обіймають посади всіх рівнів).

Можливості в плані освіти для жінок загалом були і залишаються рівними з можливостями чоловіків. Однак уряд обмежив кількість жінок, які можуть отримати освіту військового офіцера, 20% від загальної кількості прийнятих студентів. На додаток, Збройні сили обмежили роль жінок виконанням певних функцій, що обмежило їхні шанси у просуванні по службі і підвищенні кваліфікації. Жінки в Збройних силах, загалом, займають низькооплачувані, рутинні посади.

Діти

Захист прав дітей – офіційна позиція держави, але глибока економічна криза дуже обмежує здатність держави забезпечити ці права. Уряд надавав правам дитини низького пріоритету, так само як і громадськості. Відсутні державні чи неурядові організації, які б активно відстоювали права дитини. У травні Парламент прийняв новий Закон «Про охорону дітей» з тим, щоб ввести країну в русло встановлених ООН стандартів щодо дитячої безпеки і якості життя. Організації захисту дітей вітали встановлені законом цілі, але відзначали, що він не містить механізму здійснення для великої кількості послуг, які він пропонує.

Безкоштовна загальна освіта є обов'язковою до 15-річного віку.²⁶ Проте, в результаті гострої бюджетної скрути стан державної системи освіти погіршився. Вчителі отримували зарплату протягом року, але інших грошових виплат, належних їм, в деяких місцевостях не виплачували. Дедалі

більше дітей з незаможних сімей кидають школу, і постала проблема неграмотності, яка раніше зустрічалася надзвичайно рідко. З 6,5 мільйонів школярів 3,2 мільйона є дівчатами, а 3,3 мільйона є хлопцями. Офіційна статистика щодо пропорційного складу дітей шкільного віку, які відвідують школу, не була доступною на кінець року. Однак, за інформацією підтримуваної Міністерством освіти організації «Всеобуч», більше ніж 8 000 дітей шкільного віку не відвідували школу. Всеукраїнський Комітет захисту дітей повідомив, що недостатній рівень навчання залишається істотною проблемою серед сільського населення. Проблема зростаючого насильства і злочинів в межах шкіл та поза їх межами зберігається, особливо в сумно відомих через насильство професійно-технічних школах. Уряд ігнорував цю проблему.

Медична допомога надається на рівних умовах хлопчикам і дівчаткам, але внаслідок економічних проблем погіршився загальний стан системи охорони здоров'я.²⁷

Погане поводження з дітьми є проблемою. В жовтні 2000 року дослідження ЮНІСЕФ виявило, що 38% опитаних дітей зазнало якоїсь форми насильства. У 1997 році Всеукраїнський комітет захисту дітей оприлюднив результати дослідження, згідно з яким кожна п'ята або шоста дитина обох статей віком до 18 років потерпає від сексуальних домагань (в тому числі кожна третя дівчинка), а кожна десята дівчинка стає жертвою зґвалтування. Хоча статистика недоступна, вживання наркотиків і дитяча проституція широко поширені, і їм приділялася протягом року значна увага ЗМІ. Було створено кілька благодійних організацій для допомоги цим дітям, але вони не здатні розв'язати цю проблему.

Торгівля дітьми становить серйозну проблему (див. Розділ 6.д.).

Залишається високою кількість бездомних дітей, які, як правило, тікають від поганих умов у дитячих будинках або в неблагополучних сім'ях. За прес-релізом Міністерства внутрішніх справ, бездомними зареєстровано 100 000 дітей, з яких 14% ще немає 7 років. У січні 2000 року Президент Кучма видав указ, спрямований на зменшення кількості бездомних дітей, однак ефективність цього указу невідома. Погіршення умов у державних дитячих будинках спонукало уряд заохочувати сім'ї брати опіку над сиротами та сприяти створенню приватних дитячих будинків, які діють під наглядом органів влади. У даний час діє 75 таких будинків, в яких перебуває близько 800 дітей.

Люди з фізичними вадами

Законодавство забороняє дискримінацію людей з фізичними вадами, однак держава проводить мало програм, спрямованих на розширення можливостей для осіб з фізичними вадами. Законодавство вимагає, щоб у будинках та громадських місцях були пристосування для пересування інвалідів, але ця вимога закону майже не виконується. Встановлена на законодавчому рівні пропорція працюючих осіб з фізичними вадами на державних підприємствах не спостерігалася. Існує лише п'ять спеціальних професійно-технічних шкіл для осіб з фізичними вадами. В результаті, за інформацією однієї НУО, близько 7 000 дітей з фізичними вадами одержали неповну середню освіту. Організації захисту осіб з фізичними вадами стверджують, що має місце соціальна дискримінація щодо осіб з фізичними вадами.

Законодавство вимагає забезпечення пристосувань для доступу осіб з фізичними вадами до будинків і інших громадських установ, однак, ця вимога закону виконується дуже слабо.

Релігійні меншини

В суспільстві зберігається антисемітизм, однак, протягом року було постійне зменшення антисемітських вчинків і антисемітських публікацій у місцевих газетах і зростання діяльності держави проти антисемітизму. Антисемітські інциденти продовжували траплятися, але, відповідно до місцевих єврейських організацій, зменшились їхня кількість і вони були зосереджені в західних областях країни.

Суперечки щодо встановлення хрестів на єврейських цвинтарях залишилися невирішеними.

У 2000 році в Самборі (Львівська область) євреї, отримавши іноземну допомогу, почали будівництво меморіального парку на ділянці старого єврейського цвинтаря, який був місцем нацистських злодіянь. Націоналісти встановили хрести на цій ділянці для вшанування християн – жертв нацистського терору. Хоча організатори спорудження меморіалу підтримували визнання всіх груп, які постраждали на цьому місці в Самборі, вони виступали проти використання християнських релігійних символів на землі єврейського цвинтаря. У той же самий час місцеві націоналісти залишилися налаштованими проти використання єврейських символів чи івриту на меморіалі. Єврейські і греко-католицькі лідери зробили спробу знайти справедливий і мирний розв'язок суперечки. Незважаючи на пропозицію іноземних спонсорів меморіалу перемістити хрести на іншу ділянку за їхній [спонсорів] кошт, лідери місцевих органів влади не вирішили конфлікт до кінця року. У Києві хрести залишилися на території

старого єврейського цвинтаря неподалік місця нацистської різанини в Бабиному Яру. Єврейські лідери стверджували, що хрести були встановлені без дозволу на будівництво і попросили, щоб хрести були перенесені, однак, на кінець року вони залишилися.

У 1999 році в Криму єпископ УПЦ-МП Лазар проголосив ініціативу встановити 1000 хрестів по усьому Криму на відзначення другого тисячоліття від Різдва Христового і тисячоліття Хрещення Київської Русі. Один з хрестів, у селі Морское, був розміщений на вершині, що височить над кримськотатарським мусульманським селом і цвинтарем. Місцеві татари, з якими не радилися щодо розміщення хреста, знесли його. Через діалог єпископа Лазаруса, кримського муфтія Абалаєва, православних жителів і місцевого кримськотатарського меджлису стало можливим досягти мирного врегулювання конфлікту щодо цього хреста, перемістивши його на сусідній пагорб, що височить над переважно православною громадою.

Деякі ультра націоналістичні організації та газети продовжували регулярно друкувати та поширювати антисемітські матеріали. Антисемітські видання також завозяться з Росії і розповсюджуються без необхідної державної ліцензії. Прокуратура застерегла певні видання від публікацій антисемітських матеріалів. У 1999 році три автори збірки дослідницьких статей «Юдеофобія проти України» пред'явили позов націоналістичній газеті «Вечірній Київ» за публікацію антисемітської критики збірника. Олександр Найман, один з позивачів на газету, скаржився, що його було фальшиво звинувачено в шовінізмі. 15 березня, Київський суд присудив газеті відшкодувати збитків приблизно \$550 (3 000 гривень) кожному автору, а Найману виплатити \$1100 (6,000 гривень) газеті. На кінець року Найман збирався подавати апеляцію. Лідери єврейського співтовариства вітали зміни редакційного персоналу газет «Вечірній Київ» і «За вільну Україну» наприкінці 2000 року. За нових редакторів ці газети, які були серед головних кривдників, що публікували антисемітські статті, припинили таку діяльність.

Представники єврейської громади були стривожені присутністю антисемітських гасел на антикучмівських демонстраціях, що проводилися навесні.

Християнські місіонери-євангелісти повідомляли про окремі випадки соціальної дискримінації членів їхніх церков, на кшталт громадської критики за зраду «рідної релігії», хоча не було ніяких повідомлень про урізання зарплати чи скорочення, як про це повідомлялось в попередні роки.

Також продовжуються тертя між різними відгалуженнями православної церкви (див. Розділ 2.в).

Національні, расові, етнічні меншини

Часті переслідування расових меншин становлять проблему, що загострюється. Міліція звично затримує темношкірих осіб для безпідставних перевірок документів, в той час, як перевірки документів іноземців європейської зовнішності проводяться рідко (див. Розділ 1.в). Хоча органи влади проводили дисциплінарні заходи щодо працівників міліції, які брали участь у такому переслідуванні, коли до цих випадків було привернуто їхню увагу, такі випадки залишилися звичайними. Крім того, зросла кількість повідомлень щодо насильства з мотивів раси проти осіб африканського й азіатського походження. Представники цих груп скаржилися, що працівники міліції звичайно ігнорували, а іноді підбурювали до насильства щодо них.

Роми переживають значну соціальну дискримінацію. За даними опитувань громадської думки, нетерпимість до ромів більша, ніж до будь-яких інших етнічних груп. Роми зазнавали насильства та утисків з боку міліції, особливо в Закарпатській області (див. Розділ 1.в).

Конституція гарантує «вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України». Це положення базується на Законі 1992 року «Про національні меншини в Україні», який сприяв відверненню міжнаціональних конфліктів, оскільки він дозволяв кожному громадянину спілкуватися рідною мовою в особистих справах і дозволяв національним меншинам відкривати свої школи. Проте, деякі проросійські організації у східних областях скаржилися на поширення вжитку української мови в школах і засобах масової інформації.²⁸ Вони скаржаться, що при вступі до вищих навчальних закладів їхні діти перебувають у програшному становищі, оскільки всі абітурієнти повинні складати іспит з української мови. За офіційною статистикою в країні діє 16 532 шкіл з українською, 2 215 шкіл з російською, 97 – з румунською, 68 – з угорською, 9 – з молдавською, 10 – з кримськотатарською і 3 – з польською мовами навчання.

У травні 2000 року популярного народного співака було вбито у кафе у Львові, як вважають, російськомовними особами, які заперечували, щоб він співав українські пісні. Убивство спричинило протести і викликало національні дискусії щодо використання української і російської мов. У липні 2000 року міська рада видала постанову про заборону виконання «аморальних пісень» у громадських місцях, яку деякі оглядачі розтлумачили як заборону російськомовної музики. Однак постанова не набула чинності, і в серпні 2000 року місцева прокуратура визнала постанову такою, що суперечить законодавству. У кінці року Львівський суд за-

судив осіб, які напали на співака, до позбавлення волі в межах від 13 до 15 років.

У Криму українська та кримськотатарська меншина небезпідставно скаржаться на дискримінацію з боку російської більшості і вимагають, щоб українська і кримськотатарська мови перебували в рівноправному становищі з російською. У травні 1999 року на роковини сталінської депортації кримських татар до Центральної Азії 35 000 татар провели демонстрацію на підтримку офіційного визнання Меджлісу, представництва татар в парламенті АР Крим, і офіційного статусу татарської мови. Татарські демонстранти також встановили наметовий табір перед приміщенням уряду АР Крим. У відповідь Президент Кучма створив Раду представників кримськотатарського народу при Президенті України, яка включає всіх членів Меджлісу. Татарські лідери повідомляли, що протягом року Рада допомагала захищати інтереси татар на національному рівні. Тоді ж прем'єр-міністр АР Крим Сергій Куніцин погодився з правом татар повертатися з Центральної Азії на власну землю і створювати татарські школи. Демонстрації, які проводилися на річницю депортації кримських татар, протягом року ставали меншими і менш політизованими. Однак, кримськотатарські лідери продовжували закликати до змін у виборчому законодавстві, що б дозволило їм досягти більшого представлення в кримському представницькому органі.

Уряд АР Крим, посилаючись на недостатні кошти, не погодився на прохання кримськотатарської громади про допомогу у відновленні їхньої культурної спадщини через татарськомовні видання і освітні заклади. Однак, центральні органи державної влади продовжували працювати з Програмою ООН з розвитку (UNDP), Верховним Комісаром ООН у справах біженців, ОБСЄ та Міжнародною організацією з міграції щодо підтримки кримськотатарської громади. За інформацією Верховного Комісара ООН у справах біженців, 92% з 258 000 кримських татар, які повернулися в країну з вигнання в Центральній Азії, набули громадянства. Однак, кримськотатарські лідери скаржилися, що їхня громада не одержує відповідну допомогу в переселенні і що раніше чинний важкий процес набуття громадянства позбавив багатьох з них участі у виборах і права взяти участь у приватизації землі і державного майна (див. Розділ 2.г).

Румуни продовжують вимагати університетського рівня освіти румунською мовою чи заснування румунськомовного технічного коледжу. В Чернівецькій області діє 86 шкіл з румунською мовою навчання.

Русини (рутени) продовжують вимагати статусу офіційної етнічної групи в країні. На конгресі, який проводився в Ужгороді у 1999 році, представники русинських спільнот вимагали шкіл з русинською мовою

викладання, кафедру русинської мови в Ужгородському університеті і включення русинів, як однієї з етнічних груп країни в перепис 2001 року. Перепис було проведено у грудні і жителям дозволяли називати будь-яку національність, яку вони бажали. Його результати не були доступні на кінець року. За твердженням русинських керівників, у країні проживає більш ніж 700 000 русинів.

Розділ 6

Права робітників

А. Право на створення об'єднань

Конституція передбачає право на вступ до профспілки «для захисту професійних, соціальних та економічних інтересів». Однак, хоча, у принципі, всі робітники і державні службовці (включаючи військових) можуть вільно формувати профспілки, практично уряд перешкоджає певним категоріям робітників, наприклад, працівникам атомних електростанцій, це робити. Згідно з Конституцією всі профспілки рівноправні і не вимагається дозволу влади на створення профспілки. Закон «Про об'єднання громадян» (до яких також віднесено і профспілки) говорить про невтручання владних структур у діяльність цих організацій і про право профспілок створювати федерації і входити до них на добровільних засадах. Існують як офіційні, так і незалежні профспілки.

У січні 2000 року незалежні профспілки оскаржили закон про профспілки 1999 року, який замінив старі радянські норми, на підставі його неконституційності. Відповідно до закону, для того, щоб набути національний статус профспілка повинна бути представлена більш ніж в половині областей країни або на третині підприємств галузі, розташованої в певному регіоні, або мати більшість членів профспілки в цій галузі. Національний статус і реєстрація надають право набувати власність, мати рахунок в банку, і укладати юридично обов'язкові угоди. Реєстрація визначає участь профспілки в загальнонаціональній колективній угоді з урядом, так само як і членство в правлінні Фонду соціального страхування (див. Розділ 6.б). Інша спірна вимога закону – обов'язкова реєстрація Міністерством юстиції.

У жовтні 2000 року Конституційний Суд визнав деякі положення Закону 1999 року «Про профспілки, їхні права і гарантії діяльності» неконституційними. Зокрема, Суд відхилив вимогу цього закону, яка передбачала, що профспілки повинні зареєструватися в Міністерстві юстиції, і умову, щоб профспілки мали певну кількість членів і обласні представництва для того, щоб набути національного статусу. Хоча Конституційний суд на кінець року призупинив ці положення закону, Верховна Рада не прийняла таке законодавство, щоб змусити закон відповідати цьому рішення. 13 грудня Верховна Рада прийняла зміни, які продовжували вимагати, щоб профспілки реєструвалися Міністерством юстиції, і знову наклали вимоги по чисельності і територіальному охопленню для реєстрації. Від жовтня Міністерство юстиції не застосовувало адміністративні санкції проти незареєстрованих профспілок. Однак, у багатьох випадках

керівництво заперечувало право незареєстрованих профспілок брати участь в укладанні колективного договору (див. Розділ 6.б). На відміну від попередніх років протягом року не було ніяких повідомлень про те, що Міністерство відмовляло в реєстрації профспілок, не лояльних до уряду. Однак, деякі незалежні профспілки, включаючи Незалежну профспілку гірників України (НПГУ), вирішили не реєструватися, оскільки ця вимога була визнана неконституційною. НПГУ повідомила, що керівництво відмовлялося визнавати і співпрацювати з його місцевими філіями через те, що їхня національна організація не була зареєстрована. Зареєстровано було усі профспілки, які приєдналися до Федерації Профспілок України (ФПУ), що підтримує міцні зв'язки з урядом і успадкувала майно офіційних радянських профспілок, а також 14 незалежних профспілок. Міжнародна організація праці (МОП) визнала, що цей закон порушує Конвенцію №87 МОП «Про свободу об'єднань».

Хоча ФПУ часто координує свою діяльність з урядом, вона продовжувала певний час діяти незалежно від уряду і захищати право робітників на страйк. ФПУ підтримала виступи представників деяких професій з вимогою виплати заборгованості по зарплаті. Однак, більшість профорганізацій ФПУ тісно співпрацюють з директором. Керівники підприємств також можуть вступати до ФПУ. Управлінці підприємств вільні приєднуватися до ФПУ. У 1997 році керівництво ФПУ створило політичну партію, Всеукраїнську партію трудящих, яку практично неможливо відрізнити від ФПУ.

Незалежні профспілки становлять альтернативу офіційним профспілкам у багатьох галузях економіки. Існує 40 профспілок, що приєдналися до ФПУ, і 24 незалежних профспілки. НПГУ, профспілки, що представляють льотчиків, цивільних авіадиспетчерів, машиністів, працівників наземних служб цивільної авіації та інші профспілки працюють незалежно або в межах однієї з трьох національних конфедерацій. Хоча точне членство невідоме, за оцінкою, профспілки, що не приєдналися до ФПУ, налічують приблизно 3 мільйони членів, у той час як профспілки-члени ФПУ – 14 мільйонів членів. Незалежні профспілки безуспішно намагалися отримати частку величезної маси нерухомості та фондів колишніх радянських профспілок, особливо успадкованого з радянських часів фонду соціального забезпечення, який традиційно контролюється профспілками, пов'язаними з ФПУ. Лідери незалежних профспілок також скаржилися, що представники держави прагнуть впливати на профспілкові голоси і тиснуть на її членів з тим, щоб вони повідомляли щодо діяльності проф-

спілки. Лідери незалежних профспілок також повідомляють, що за ними постійно здійснюється спостереження правоохоронними органами.

Відповідно до інших положень закону, керівництво більше не зобов'язане надавати вільне приміщення і телефони профспілкам. Однак закон надає право профспілкам висловлюватись з приводу безпеки праці і розподілу недавно збудованого житла. Ці аспекти закону не оспорювалися.

Конституція гарантує право на страйк «для захисту своїх економічних і соціальних інтересів», але встановлює, що страйки не повинні загрожувати національній безпеці, громадському здоров'ю чи посягати на права і свободи інших громадян. Закон забороняє страйки, що загрожують життю чи здоров'ю, довколишньому середовищу, чи якщо це може перешкоджати діям з ліквідації наслідків стихійного лиха, аварії чи пов'язаним з епідемією. Закон спеціально не забороняє страйки, засновані на політичних вимогах. Однак, він забороняє страйки, засновані на вимогах зміни конституційного ладу, державних кордонів, чи адміністративного поділу країни, також як і на вимогах, що порушують права людини. Закон не поширює право на страйк на працівників прокуратури, судової системи, військовослужбовців, працівників СБУ, правоохоронних органів та державних службовців. Закон поширює право на проведення страйків також на працівників підприємств з безперервним циклом виробництва (наприклад, металургійних комбінатів) за умови, що про намір провести страйк повідомлено за 15 днів. Згідно з доповіддю 1999 року Міжнародної Конфедерації вільних профспілок, закон «Про транспорт» не дозволяє страйки у сфері транспорту. Працівники, які страйкують в галузях, в яких страйк заборонено, можуть отримати до трьох років ув'язнення.

Уряд звертався до прокуратури і судів, коли відбувалися страйки, які він вважав незаконними. Закон не передбачає звільнення від дисциплінарної відповідальності і не гарантує не звільнення з роботи для страйкарів, які брали участь у страйках, що пізніше були визнані судом незаконними. Профспілка, яка організовує незаконний страйк, має відшкодувати завдані страйком збитки. За офіційною статистикою, протягом року відбулося 49 страйків. За оцінками, у 2000 році 20 600 робітників з 76 підприємств брали участь у страйках.

Немає ніяких офіційних обмежень на право профспілок вступати до міжнародних профспілкових організацій. НПГУ є членом Федерації профспілок хіміків, енергетиків, гірників і різноробочих.

Б. Право на колективне представництво та укладення колективних трудових договорів

Згідно із законом спільні комісії у складі працівників та представників управлінського складу мають вирішувати на рівні підприємства питання щодо розміру зарплатні, умов праці та прав і обов'язків керівництва.

Закон «Про колективні договори і угоди» надає право на переговори між підприємцями і профспілками про умови праці, перекиваючи, однак, сфери відповідальності, що часто перешкоджає процесу укладання колективного договору, і спосіб, у який закон «Про колективні договори і угоди» застосовується в процесі укладання трудового договору спричиняє шкоду незалежним профспілкам і сприяє офіційним профспілкам (члени ФПУ). Більшість робітників гадки не мають, що вони не зобов'язані вступати до офіційної профспілки. Вихід з офіційної профспілки і перехід до незалежної – досить складна бюрократична процедура, і, як правило, не схвалюється керівництвом. Згідно з законом 1999 року «Про профспілки, їхні права і гарантії діяльності», незалежні профспілки також можуть бути легко усунуті від процесу укладання колективного договору на рівні підприємства. За старим законодавством, якщо декілька профспілок на підприємстві не досягають згоди про об'єднане представництво, більший союз (тобто ФПУ) представляє робітників у процесі укладання колективного договору. Закон 1999 року не зміг усунути цю проблему.

За погодженням з профспілками уряд встановлює розміри зарплатні в усіх галузях промисловості, запрошуючи на переговори представників усіх профспілок для підписання Генеральної угоди між Кабінетом міністрів України, Конфедерацією роботодавців України та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями, яку було підписано в квітні. Закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» передбачає створення арбітражної служби та Національної служби посередництва та примирення для посередництва у трудових спорах. За офіційною статистикою, служба протягом року вирішила 264 з 554 трудових спорів. Закон «Про колективні трудові договори і угоди» забороняє антипрофспілкову дискримінацію. За законом, спори щодо дискримінації, що стосуються профспілок, яких усунуто від участі в колективному договорі, повинні вирішуватися в судовому порядку. Траплялися випадки, коли такі спори не було розв'язано з позиції справедливості і рівноправності.

Експортні зони обробки відсутні.

В. Заборона підневільної та примусової праці

Конституція і Кодекс законів про працю забороняє підневільну та примусову працю, однак жінок продають за кордон для сексуальної експлуатації (див. Розділ 6.д). Правозахисні організації визначають як при-

мусову працю поширене використання призовників і молоді, яка перебуває на альтернативній службі для ремонту і будівництва приватних будинків для армійських і урядових чинів (див. Розділ 1.в).

Законодавство не містить спеціальної заборони примусової або підневільної праці дітей, але дівчаток продавали за кордон для сексуальної експлуатації (див. Розділ 6.д).

Г. Дитяча праця та мінімальний вік прийому на роботу

Мінімальний вік для прийому на роботу – 17 років; але в певних галузях, нешкідливих для здоров'я, підприємства можуть отримати від держави дозвіл на прийом на роботу осіб віком від 14 до 17 років за умови, що є згода одного з батьків.²⁹ Департамент державного нагляду за дотриманням законодавства про працю в складі Міністерства праці і соціальної політики є відповідальним за дотримання законодавства про дитячу працю і загалом діяв ефективно. Однак, деякі діти, що не досягли мінімального віку зайнятості, працювали в неофіційному секторі. Відповідно до досліджень, проведених Українським інститутом соціальних досліджень у співпраці з МОП, працює 6.8% дітей віком від 7 до 17 років. У серпні міжвідомча комісія опублікувала доповідь щодо статусу дитячої праці в країні і кроки уряду, спрямовані на її мінімізацію.

Новий Кримінальний Кодекс передбачає до 5 років позбавлення волі за залучення дітей до злочинності, пияцтва, старцювання, проституції, азартних ігор та інших видів експлуатації.

З боку держави немає спеціальної заборони примусової або підневільної праці дітей, але дівчаток продавали за кордон для сексуальної експлуатації (див. Розділ 6.д)

Г. Прийнятні умови праці

Умови праці і рівень виплат несприятливо зазнають обмежень через загальний поганий стан економіки. Мінімальна місячна зарплатня складає приблизно 22 долари США (118 гривень), а мінімальна місячна пенсія складає 6,37 доларів США (34 гривні). Середня місячна зарплатня – 54 долари США (290 гривень), що не забезпечує гідного рівня життя для працівника і його сім'ї. Хоча державний сектор виплатив борги по заробітній платі в більшості областей, у деяких частинах країни вчителі не отримали соціальних виплат (кошти на оздоровлення і виплати за вилугу років), належні їм. За офіційними оцінками на грудень місяць, борги по заробітній платі становлять 565 мільйонів доларів США (2,99 мільярди гривень). Борги по заробітній платі залишилися проблемою і в приватному секторі (який включає великі підприємства, де держава є співвласни-

ком). За офіційними оцінками, на жовтень заборгованість складає 3.4 мільярди гривень. Національна пенсійна система виплатила всі заборгованості протягом 2000 року. Однак, середня заробітна плата не настільки низька, як про це повідомляє статистика, через те, що неоподатковувана і недекларована «тіньова економіка», за оцінками, складає 50% загальної економічної діяльності. Діяльність у тіньовій економіці має тенденцію концентруватися в роздрібній торгівлі і послугах, але стосується кожної галузі і забезпечує особам можливість докласти ці кошти до їхньої часто жалюгідної платні. У сільських районах, де, за повідомленнями, доходи мають тенденцію бути найнижчими, сім'ї доповнюють свої доходи, вирощуючи фрукти і овочі і розводячи худобу.

Кодекс законів про працю встановлює максимальну тривалість робочого тижня – 40 годин, гарантує щотижня 24 години на відпочинок та як мінімум 24 робочі дні оплачуваної відпустки на рік. Спад у деяких галузях (наприклад, в оборонній промисловості) призвів до значного скорочення робочого тижня для окремих категорій працівників.

Законодавство закладає нормативи безпеки праці та охорони здоров'я на роботі, але вони часто порушуються на практиці. Недотримання правил техніки безпеки і старіння обладнання призвело до чисельних серйозних аварій, в результаті яких за першу половину року було отримано 14000 травм. Кількість травм, пов'язаних з роботою, протягом першої половини року був нижчий, ніж протягом того ж періоду в 2000 році: у вугільній галузі на 86%, у сільському господарстві на 19%, у будівельній галузі на 8%. Однак, кількість травм, пов'язаних з роботою, збільшилась в хімічній і транспортній галузях (на 13%). За офіційною статистикою, протягом першої половини року 151 особа померла під час нещасних випадків, пов'язаних з роботою, на додаток до нещасного випадку в шахтах, де протягом першої половини року загинув 261 гірник. У вугільній галузі промисловості, за оцінками, на кожний мільйон тонн видобутого вугілля припадає 5,2 смертей.

Теоретично робітники мають юридичне право покинути робоче місце при виникненні небезпечних ситуацій, і це не повинно тягнути за собою звільнення з роботи. Але в дійсності, за свідченням незалежних профспілок, спроба скористатися цим правом може закінчитися штрафними санкціями чи навіть звільненням керівництвом з роботи.

Д. Торгівля людьми

Закон забороняє торгівлю людьми, однак торгівля жінками і дівчатами становить значну проблему. Країна є основним джерелом постачання і транзиту жінок і дівчат, яких продають за кордон для сексуальної експлу-

атації. Було декілька повідомлень про чоловіків і хлопчиків, яких продали за кордоном насамперед для трудових цілей; однак, більшість жертв торгівлі – жінки. Жодні надійні дані не доступні для того, щоб оцінити розмах проблеми, а оцінки значно відрізняються. Згідно офіційних даних, протягом року 300 осіб зв'язалося з правоохоронними чи консульськими органами та ідентифікували себе в якості жертв торгівлі. Однак, ця кількість являє собою незначну частку справжньої кількості жінок, проданих за кордон. Міжнародна міграційна організація у 1998 році оцінювала кількість громадян, проданих за кордон з 1991 року, в межах 10 000 громадян. За оцінкою, зробленою у 1999 році НУО «La Strada», між 1991 і 1998 роками за кордон було продано 420.000 жінок.

Жінок і дівчат продають до Центральної і Західної Європи (включаючи Австрію, Німеччину, Швейцарію, Чеську Республіку, Угорщину, Македонію, Боснію, Польщу, Словенію, Грецію, Туреччину і Югославію), Сполучені Штати Америки та Близький Схід (включаючи Ізраїль і Ліван) для сексуальної експлуатації. Також є повідомлення про те, що жінок і дівчат продавали з України до Австралії, Японії і Південної Африки. Жінки, які були продані за межі країни, часто вербуються фірмами, які працюють за кордоном і згодом виїжджають з країни з належним чином оформленими документами. Вони пристають на пропозицію працювати офіціантками, танцюристками, покоївками чи запрошуються шлюбними агенціями нібито для знайомства з потенційним нареченим. За кордоном жінка несподівано виявляє, що робота значно відрізняється від тієї, яку їй пропонували попередньо. Є вірогідні повідомлення про широку причетність організованої злочинності до цієї торгівлі.

Неурядові організації повідомляли, що місцева міліція і прикордонники одержували хабарі за ігнорування торгівлі. Деякі повідомлення стверджували, що місцеві посадові особи сприяли або допомагали організованим злочинним групам у торгівлі жінками за кордон.

У доповіді 1999 року Програма ООН з розвитку визначає хабарництво посадових осіб і політичну корупцію тими двома факторами, що спричиняють поширення торгівлі людьми і проституції. Дані щодо можливого кримінального переслідування правоохоронців і прикордонників за їхню причетність до торгівлі людьми були недоступні.

Зміни до Кримінального кодексу 1998 року передбачали суворе покарання за, серед інших правопорушень, торгівлю людьми, в тому числі для сексуальної експлуатації і порнографії. Новий Кримінальний кодекс, який став чинним з 1 вересня, також містить положення, спрямовані проти торгівлі людьми. Стаття 149 передбачає від 3 до 15 років позбавлення волі за торгівлю людьми. За деяких обставин – наприклад, торгівля дітьми чи

групою жертв – торговці можуть бути засуджені до позбавлення волі на строк до 10 років. Уряд звичайно не притягає до суду підозрюваних торговців, хоча число таких справ за минулий рік збільшилось. За інформацією Міністерства внутрішніх справ, з 1998 року проти торговців людьми порушено 145 справ. Протягом цього року було порушено 90 справ, повідомлялося, принаймні, про 4 вироки, у яких обвинувачувані були засуджені до реальних чи з відстрочкою виконання вироку термінів позбавлення волі. Однак, вироки для обвинувачених в торгівлі людьми, загалом, не були суворими і звичайно були представлені штрафами. У листопаді 2000 року справа, в якій громадянин Греції і дві громадянки України були засуджені за торгівлю людьми відповідно до семи і п'яти років позбавлення волі, позначила перший випадок, коли вирок особам, засудженим за торгівлю людьми, передбачав ув'язнення. Уряд повідомив, що він регулярно переглядає ліцензії українських агенцій зайнятості і призупинив ліцензії 125 осіб і компаній, підозрюваних у торгівлі людьми від 1998 року.

Торгівля людьми отримує у правоохоронних органів більш високий пріоритет, однак ці органи часто зазнають браку фінансових і кадрових ресурсів для боротьби з добре екіпірованими злочинними групами, які керують діями з торгівлі людьми. Міністерство внутрішніх справ створило спеціальні підрозділи для боротьби з торгівлею людьми на національному і обласному рівнях. Ці підрозділи почали діяти у 2000 році, однак вони мають обмежений вплив. Вони страждають від браку відповідних ресурсів і часто отримують завдання працювати зі справами, які стосуються інших злочинів.

Уряд загалом співпрацює з іншими урядами в розслідуванні і притягненні до суду у справах щодо торгівлі людьми. Однак, зусилля утруднюються безліччю факторів, включаючи недостатні ресурси для розслідування, небажання жертв давати свідчення проти торговців, а в деяких справах – недостатній рівень співпраці з посадовими особами в країнах призначення. Закон дозволяє екстрадицію іноземних громадян, обвинувачених у торгівлі людьми, якщо з даною країною було підписано відповідні двосторонні угоди, якщо злочин було скоєно у межах юрисдикції іншої країни, і коли торгівля людьми являється злочином відповідно до законодавства країни, що пред'являє таку вимогу. Однак, не було жодного випадку екстрадиції підозрюваних у торгівлі людьми. Конституція захищає видачу громадян.

Віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань відповідає за виконання всіх програм проти торгівлі людьми. У 1999 році Уповноважений з прав людини створила Національна координаційну раду з запобігання торгівлі

людьми, і ця організація все більш і більш стає вираженням і провідним захисником в уряді щодо поглиблення громадського і міжнародного розуміння проблеми торгівлі людьми. Однак, секретаріат Уповноваженого зазнає правозастосовчих повноважень і, тим не менше, повинен демонструвати свою ефективність (див. Розділ 4). У вересні 1999 року Кабінет Міністрів прийняв Національну програму по запобіганню торгівлі жінками і дітьми, до виконання якої залучено 20 міністерств, місцеві органи влади, міжнародні організації, донори, вітчизняні і міжнародні неурядові організації. Ціллю програми є як боротьба з торгівлею людьми, так і допомога жертвам. Однак серйозні бюджетні обмеження знижували здатність уряду ефективно виконувати цю програму. В 2000 році дія цієї програми закінчилась, було розроблено новий Національний план дій проти торгівлі людьми на 2002-2005 роки, яка на кінець року очікувала схвалення Кабінетом Міністрів. У вересні 1999 року, Міністерство освіти прийняло для середніх шкіл навчальний план з питання торгівлі людьми в якості частини навчального плану нової дисципліни «Основи безпеки життєдіяльності».

Жертви часто відмовляються подавати позови на торговців, побоюючись репресій чи не бажаючи розповідати свою історію публічно. Ставлення в суспільстві до жертв торгівлі людьми часто не зовсім приємне, що утримує жінок від пред'явлення позову проти торгашів. Крім того, працівники правоохоронних органів не забезпечують достатній захист свідків з тим, щоб заохотити їх свідчити проти торговців, і торговці можуть залякати жертви таким чином, щоб вони відмовилися від своїх свідчень чи змінили їх. Закон «Про захист свідків» існує, однак через недостатнє фінансування тимчасово не діє. За законом, імена і адреси жертв злочинів можуть зберігатися конфіденційно, якщо вони просять про захист, обґрунтовано побоюючись за свої життя.

Уряд, обмежений в першу чергу нестачею фінансів, не в змозі ефективно допомогти жертвам. Деякі неурядові організації, такі, як вітчизняні відділення НУО «La Strada» і «Winrock International» надавали деяку допомогу службам, які працюють з жертвами торгівлі людьми, але ці організації також часто страждають від нестачі коштів. Неурядові організації, особливо «La Strada» і «Winrock International», тісно співпрацювали з державними посадовими особами. Однак, НУО повідомляли, що відсутність органу національного рівня, який би займався проблемами торгівлі людьми може бути руйнівним. З допомогою іноземних урядів було відкрито чотири регіональних центри запобігання торгівлі людьми, а також центри підтримки жінок на додаток до трьох уже існуючих. Такі центри діють у Донецьку, Львові, Дніпропетровську, Чернівцях, Херсоні, Рівному і Житомирі. Центри надають тренінги щодо пошуку роботи, забезпе-

чують «гарячі» телефонні лінії і слугують як довідкові центри медичних, юридичних і психологічних порад. Вони також відігравали важливу роль у сприянні хорошим відносинам між громадами і правоохоронними органами при зверненні з проблем торгівлі людьми. НУО також підтримують в Луганську, Одесі, Харкові, Тернополі і Севастополі. З січня включно по листопад, «гарячі лінії» «La Strada» одержали 1754 запити, 70% яких стосувалися проблеми торгівлі людьми. НУО «Winrock International» повідомляла про 18925 запитів по його гарячих лініях протягом року, 15% з яких стосувалися торгівлі людьми. Уряд працював над тим, щоб покращити допомогу, яка надається її дипломатичними місіями жертвам в країнах призначення.

У червні 2000 року, у Києві було проведено спільний американо-український регіональний семінар щодо боротьби з торгівлею людьми, який полегшив співпрацю між правоохоронними органами і НУО в боротьбі з торгівлею людьми. У жовтні національне телебачення представило документальний фільм, виготовлений з іноземною допомогою, який висунув на перший план небезпеку торгівлі людьми, і, за повідомленнями, підвищив громадську обізнаність з цього питання.

НУО провели кампанії щодо загальної обізнаності по всій Україні, часто в співпраці з урядовими установами. Наприклад, у лютому брошура з назвою «Коли жінка зникає за кордоном» була видана «Winrock International» разом з Міністерством закордонних справ, Міністерством внутрішніх справ, Інтерполом і «La Strada», в якій надавалася інформація як для правоохоронців, так і для громадян, що шукають інформацію для допомоги комусь, хто зник за кордоном.

Переклад Харківської правозахисної групи

КОМЕНТАРІ

¹ Назвати контроль цивільної влади за силовими структурами ефективним важко. Висновки парламентського Комітету з питань оборони і національної безпеки, якому підзвітні силові структури, не оприлюднюються, наслідки його контрольних функцій непомітні. Оскаржити незаконні дії (або бездіяльність) працівників силових структур у суді доволі важко. Громадський контроль за діями силових структур дуже слабкий.

² Мусимо констатувати, що, на жаль, такі випадки трапляються досить часто.

³ Це твердження є неточним. Широко розповсюджене побиття підозрюваних у скоєнні злочину оперативниками та слідчими (іноді, дійсно, із смертельними наслідками). Свідчення про побиття обвинувачених і засуджених працівниками СІЗО та установ виконання покарань (далі УВП) дуже нечасті.

⁴ За нашими спостереженнями, випадків нестатутних відносин стало менше.

⁵ Точніше, державною таємницею є «відомості, що розкривають організацію, стан і способи охорони установ кримінально-виконавчої системи» (п.4.47 «Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», далі ЗВДТ).

⁶ Категорія найменш небезпечних злочинів, що межують з адміністративними правопорушеннями

⁷ Категорія тяжких злочинів, яка за ступенем небезпечності знаходиться між зрадою і місдиміномом.

⁸ Це помилкове твердження. За законом термін попереднього слідства – два місяці, після чого справа передається до суду. Але в разі необхідності термін може бути подовжений до 3 місяців за санкцією місцевого суду, і до 6 місяців – за санкцією апеляційного суду, на більший термін – за санкцією Верховного Суду.

⁹ Це помилкове твердження: таку кількість осіб – 150 000 – не могли звільнити з СІЗО, оскільки там загалом перебувало на початок року 48 000 підозрюваних у вчиненні злочину.

¹⁰ На нашу думку, обвинувачення на адресу Бориса Фельдмана безпідставні, а ця гучна справа має виразне політичне підґрунтя.

¹¹ Компетенція військових судів ширша: вони розглядають також справи, в яких цивільні особи задіяні разом з військовими.

¹² Це помилкове твердження. На жаль, повернення справи для додаткового розслідування, за нашими спостереженнями, дуже рідко веде до припинення справи

¹³ Слід зауважити, що багато які гучні кримінальні справи, як-от, наприклад, справа банку «Славянський», мають виразне політичне забарвлення.

¹⁴ За законом про оперативно-розшукову діяльність прослуховування можливе тільки за санкцією суду, якщо є достатні підстави вважати, що готується або скоєно тяжкий злочин. Отже, ця впевненість журналістів ґрунтується на недовірі

до спецслужб, які, на думку громадськості, нехтують законом і вдаються до незаконного прослуховування.

¹⁵ Це рішення було оскаржене газетою, апеляційний суд задовольнив апеляцію і повернув справу для нового розгляду.

¹⁶ Точніше, «відомості, що містяться в архівних справах про виконання вироків стосовно засуджених до виняткової міри покарання та про осіб, які виконували ці вирoki» (п. 4.48 ЗВДТ).

¹⁷ Олег Сльцов помістив в свій матеріал документ з грифом «цілком таємно», внаслідок чого СБУ цілком відкрила кримінальну справу за фактом розголошення державної таємниці. Журналіст в цій справі є свідком. Слід зауважити, що кримінальної справи щодо фактів корупції, розголошених паном Сльцовим, ані СБУ, ані Генеральна прокуратура не порушили.

¹⁸ Насправді випадків злочинних зазіхань на журналістів та редакції ЗМІ було значно більше. Харківська правозахисна група зафіксувала 87 таких випадків, десять з яких, на наш погляд, були пов'язані з професійною діяльністю журналістів і мають бути віднесені до переслідувань за політичними мотивами. У вересні заступник начальника слідчого управління МВС України Віктор Захаров говорив, з 99 злочинів, скоєних проти журналістів в поточному році, розкрито 60.

¹⁹ Йдеться про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» (див. «Відомості Верховної Ради СРСР», №31, 1988).

²⁰ Окрім православних, греко-католицьких та іудейських релігійних громад в Україні також поширені римо-католицькі громади, різноманітні протестантські й інші канонічні християнські церкви, і відносити їх до немісцевих недоречно.

²¹ З твердженням, буцімто референдум загалом відображає волю народу, важко погодитися. Фактично референдум був проведений не за волею народу, а за волею Президента і його Адміністрації, і супроводжувався масовим примусом усіх, хто отримує зарплатню з бюджету (а в деяких регіонах і працівників недержавних підприємств і організацій), з вимогою забезпечити максимальну участь у референдумі. Вчителі були зобов'язані забезпечити участь батьків своїх учнів, викладачі вузів і технікумів – студентів, лікарі – своїх пацієнтів тощо.

²² Згідно з Конституцією Президент до 28 червня 1999 року мав право видавати укази з економічних питань, не врегульованих законами, потім внести в 3-місячний термін до Верховної Ради відповідний законопроект для прийняття. Однак термін цих повноважень закінчився. Після 28 червня 1999 року Укази Президента не мають сили закону, вони є лише підзаконними актами і повинні відповідати діючому законодавству.

²³ З твердженням, буцімто референдум проводився вільно і чесно і загалом відображає волю народу, важко погодитися. Фактично референдум був проведений не за волею народу, а за волею Президента і його Адміністрації, і супроводжувався масовим примусом усіх, хто отримує зарплатню з бюджету (а в деяких

регіонах і працівників недержавних підприємств і організацій), з вимогою забезпечити максимальну участь у референдумі. Вчителі були зобов'язані забезпечити участь батьків своїх учнів, викладачі вузів і технікумів – студентів, лікарі – своїх пацієнтів тощо.

²⁴ При цьому жінки складали 53% населення України (на початок 1999 року). Слід також додати, що серед безробітних з вищою освітою жінок – 70%, а серед безробітних випускників вузів жінок – 80%. Середня зарплатня жінки складає 75% від середньої зарплатні чоловіка, хоча згідно з Законом «Про оплату праці» жінки і чоловіки мають отримувати рівну зарплатню за однакою працю.

²⁵ Можна додати такі дані. В умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, працює близько 1 млн. жінок. Майже 6 тисяч жінок трудяться на роботах, заборонених законодавством, а 314 тисяч зайнято в нічних змінах. Через порушення вимог охорони праці 8-9 тис. робітниць щорічно отримують травми.

²⁶ Точніше, обов'язковою є загальна середня освіта в обсязі 11 класів.

²⁷ Як заявив у серпні 2000 року міністр освіти й науки Василь Кремень, майже 90% українських дітей мають відхилення в стані здоров'я, більше 50% – незадовільну фізичну підготовку. Кількість дітей-інвалідів виросла з 1993 року на 28,5 тисяч і зараз складає 150,3 тис. дітей, більше 7,8% з них – діти 7-14 років. Серед причин дитячої інвалідності міністр назвав на першому місці хвороби нервової системи, на другому – генетичні хвороби.

²⁸ Слід зауважити, що в Україні розмовляють російською мовою окрім 10 млн. етнічних росіян ще й 20 млн. етнічних українців. Опитування Міжнародного інституту соціології показало, що з 72,6% етнічних українців визнають себе українцями тільки 58,8%, з 20,1% росіян визнають себе росіянами тільки 10,8%. Варіант подвійної національності обрали кожний п'ятий українець і майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 41,6% опитуваних, російську – 43,4%. Решта відповіли, що їм однаково. На наш погляд, ці дані переконливо свідчать, що інформаційні потоки в країні йдуть двома мовами. На нашу думку, існування двох мов бажано підтримувати, в той же час передбачаючи спеціальні заходи для утвердження української мови як державної. Стверджувати про утиски російської мови, на наш погляд, некоректно. Дійсно, 2 106 тисяч або 31,7% дітей вчать в школах російською мовою, 280 тисяч дітей знаходяться в групах з російською мовою навчання в 17,6 тис. дитячих дошкільних установах, 35% студентів навчаються російською мовою. Функціонує 14 державних російських театрів, 440 млн. одиниць зберігання або 55% загального бібліотечного фонду складають книги російською мовою, 90% нових видань виходять російською мовою, видається 1 195 російськомовних газет або 49,7% від загальної кількості періодичних видань. У той же час можна бачити застосування шкідливих адміністративних заходів, які загалом пов'язані із зберіганням старої радянської адміністративної системи управління, коли, наприклад, примусово вводять на-

вчання українською мовою студентів у ВНЗ, хоча немає ні викладачів, які здатні викладати українською мовою, ні посібників, ні студентів, які б бажали слухати лекції українською мовою, або рішення про отримання вчителями вищої кваліфікаційної категорії приймається тільки за умови вільного володіння українською мовою.

²⁹ 3 9 млн. дітей у віці від 5 до 17 років 416 тисяч (260 тисяч хлопців і 156 тисяч дівчаток) виконують постійну, термінову або разову роботу. Найбільш розповсюдженими сферами застосування дитячої праці є сільське господарство (46%), торгівля (26%), сфера послуг (19%). 5% дітей зайняті в промисловості, 4% – на будівництві. Майже дві третини дітей заробляють до 80 грн. на місяць. До 178 грн. заробляє лише 11% дітей. Шкідливі умови праці мали наслідком хвороби і фізичні травми 3% дітей (найбільше постраждали 10-14-річні).

Євген Захаров

Зміст

Доповідь Бюро демократії, прав людини і праці Держдепартаменту США щодо практики в галузі прав людини в Україні.....	3
Вступ.....	3
Дотримання прав людини.....	6
Розділ 1. Повага недоторканності особи, що передбачає свободу особи від таких явищ як:.....	6
А. Безпідставне чи незаконне позбавлення життя	6
Б. Зникнення	8
В. Застосування катувань та інше жорстоке, нелюдяне або принижуюче гідність поводження чи покарання.....	8
Г. Безпідставний арешт, затримання чи заслання	13
Г. Позбавлення права на справедливий публічний суд.....	16
Д. Безпідставне втручання у приватне й родинне життя, помешкання чи листування.....	21
Розділ 2. Дотримання громадянських свобод, включно з такими аспектами	22
А. Свобода слова й преси	22
Б. Свобода мирних зборів та об'єднань	28
В. Свобода релігії.....	30
Г. Свобода пересування в межах держави, міжнародні подорожі та репатріація.....	34
Розділ 3. Дотримання політичних прав: право громадян змінити владу.....	37
Розділ 4. Ставлення влади до міжнародних та неурядових перевірок за заявами про порушення прав людини.....	40
Розділ 5. Дискримінація за расовою ознакою, статтю, релігією, фізичними вадами, мовою або за соціальним станом	41
Жінки	41
Діти	43
Люди з фізичними вадами	45
Релігійні меншини	45
Національні, расові, етнічні меншини	46
Розділ 6. Права робітників.....	49
А. Право на створення об'єднань	49
Б. Право на колективне представництво та укладення колективних трудових договорів	51
В. Заборона підневільної та примусової праці.....	52
Г. Дитяча праця та мінімальний вік прийому на роботу.....	53
Г. Прийнятні умови праці.....	53
Д. Торгівля людьми	54
Коментарі	59

Наукове видання

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ У 2001 РОЦІ

25(66)

Спеціальний випуск №66 інформаційно-аналітичного
бюлетеня «Права людини»
Свідоцтво про реєстрацію Міністерства у справах друку та інформації
ХК №425 від 23.01.97.

Відповідальний за випуск і редактор *Євген Захаров*
Художній редактор *Борис Бублик*
Комп'ютерна верстка *Олександр Агєєв*

Підписано до друку 20.05.2002
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 3,60 Умов. фарб.-від. 3,90
Умов.- вид. арк. 3,96 Наклад 1000 прим.
Розповсюджується безкоштовно

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430

«Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського 6/8,